

Ahmet İşeri

Öğretmen, MEB.

Tefsir Anabilim Dalı

Teacher, MEB., Department of Tafsir

Adiyaman/Turkey

ilh.ahmet02_erciyes@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2802-7785>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 15.05.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29.06.2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30.06.2024

Yayın Sezonu/Publication Season: Haziran/June 2024

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1484861>

Atıf/Cite as: İşeri, Ahmet. "Müteşâbih Âyetleri Yorumlamada Farklı Yaklaşımlar: Zemaşerî ve Fahreddin er-Râzî Örneğinde" *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2024), 67-101. <https://doi.org/10.54958/iad.1484861>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Müteşâbih Âyetleri Yorumlamada Farklı Yaklaşımlar: Zemaşerî ve Fahreddin er-Râzî Örneğinde*

Öz:

Kur'ân-ı Kerim'deki müteşâbih ifadelerin bir türü olan ve Yüce Allah'a izafe edilen insanbiçimci/antropomorfik anlatımların, Allah'ın şanına yakışır bir şekilde anlaşılması/yorumlanması meselesi güncelliğini koruyarak günümüze kadar tartışılmalıdır. Anlamı kapalı veya farklı mânaları barındırabilen müteşâbih ifadeler, müntesipleri tarafından mezhebî yorumların meşruiyet kazanma alanı olarak da değerlendirilebilmiştir. Muhkem, müteşâbih veya te'vil kavramlarının tanımından müteşâbihlerin hikmetlerine, bir âyetin muhkem/müteşâbih kategoride kabul edilmesi için şart koşulan kriterlerden bu tür ifadelere yüklenen anlamlara kadar birçok meselenin mezhepten mezhebe değişiklik göstermesi bu durumun en somut göstergesi olarak kabul edilmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle bu

* Bu çalışma 2022 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri alanında Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Karadağ danışmanlığında tamamlanan 'Zemaşerî ve Fahreddin Er-Râzî'nin Allah'a Dair Müteşâbih Lafızlara Yaklaşımlarının Mukayesesi' adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

önemli meselelerle ilintili müstakil başlıklar üzerinde duruldu. Akabinde ise çalışma kapsamında incelenen âyetlerde geçen Allah'ın eli, yüzü, gözü, ipi, boyası, devesi, mekr, istivâ, istihzâ gibi müteşâbihler; Mu'tezilî tefsir anlayışının önemli siması Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Ehl-i sünnet tefsirinde mühim bir kaynak olarak kabul görmüş Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* isimli eserleri üzerinden mukayese edildi. Bu mukayese ile mezhebî aidiyetleri olan iki müfessirin, Allah'ın sıfatları konusundaki kelâmî ihtilaflarının, ilgili ayetlerin tefsirine ne kadar yansıtıklarının tespit edilmesi hedeflendi. Mu'tezile, Allah'ın zatı dışında hiçbir sıfatının olmayacağı görüşünü temellendirdiği usûl-i hamsenin tevhid prensibinden hareketle söz konusu müteşâbih lafızlara yaklaşırken; Eş'ârîler ise keyfiyetini ve mahiyetini bilemeyeceğimiz bir esas ile Allah'ın bu sıfatlarına anlam yüklemişlerdir. Bu mânada arka plan farklı olsa bile iki ekolün de teşbihe karşı tenzihî bir duruş sergilemelerinden dolayı Allah'ın sıfatları türdeki bu müteşâbih ifadelere çok yakın yorumlar getirmişlerdir. Rü'yetullah meselesinde ise, Zemahşerî Allah'ın görülemeyeceğini, Râzî ise görülebileceğini ispatlamak için aynı âyetleri delil olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda çalışmamızı, bu minvaldeki diğer çalışmalardan farklı kılan özellik ise; yeri geldikçe yorumların varsa ön kabullerle/arka planla ilişkisini açıklamaya çalışmamızdır. Tefsir eserlerinde kendisine geniş yer bulan bu konular, günümüzde özellikle akademik çevrede ciddi çalışmaların çıkmasına vesile olmuştur. Bütün bunlar hem bu konunun tazeliğini koruduğunu hem de bu alanda son sözün söylenemeyeceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Te'vil, Tenzih, Müteşâbih, Mezhep, Rü'yetullah.

Different Approaches in Interpreting the Mutashabih Verses: Zamakhshari and Fakhr al-Din al-Razi Example

Abstract

The issue of understanding/interpreting the anthropomorphic expressions, which are types of metaphorical expressions in the Holy Qur'an and which are attributed to Almighty Allah, in a way befitting the glory of Allah, has remained up-to-date and has been discussed until today. The followers of this issue can also have evaluated mutashabih expressions, which have implicit meanings or may contain different meanings, as an area where their sectarian interpretations gain legitimacy. The fact that many issues vary from sect to sect, from the definition of the concepts of muhkam, mutashabih or ta'wil to the wisdom of mutashabihs, from the criteria required for a verse to be accepted in the muhkam/mutashabih category to the meanings attributed to such expressions, is accepted as the most concrete indicator of this situation. In order to better understand the subject, individual topics related to these important issues were first focused on. Subsequently, within the scope of the study, metaphors such as Allah's hand, face, eye, rope, paint, camel, trick, istiwa, istihza, mentioned in the verses and examined, and which are mentioned in the el-Kashshaf and Ahl al-Sunnah tafsir of Zamakhshari, an important figure of the Mu'tazili tafsir understanding and Râzî's works named *Mefâtîhu'l-ğayb*, which are accepted as an important source were compared to each other. With this comparison, it was aimed to determine to what extent two exegetes with sectarian affiliations reflected their theological disagreements on the attributes of Allah in their interpretations of the relevant verses. While the Mu'tazili approached these metaphorical expressions based on the principle of monotheism of Usul al-Khamsa, on which they based their view that Allah has no attributes other than Himself, the Ash'arites, on the other

hand, attributed meaning to these attributes of Allah on a basis whose quality and nature we do not know. In this sense, even though the background is different, since both schools have a pure stance against simile, they have brought very close interpretations to these allegorical expressions such as the attributes of Allah. Regarding the issue of Ru'yatullah, Zamakhshari used the same verses as evidence to prove that Allah cannot be seen, while Razi used the same verses as evidence to prove that Allah can be seen. In this context, what makes our study different from the other studies in this field is that we try to explain the relationship of comments with presuppositions/background when appropriate. These topics, which find wide coverage in tafsir works, lead to significant studies today, especially in academic circles. All of these show that this issue remains fresh and that the last word cannot be said in the field.

Keywords: Tafsir, Ta'wil, Tanzih, Mutashabih, Sect, Ru'yatullah.

Giriş

Hidâyet kaynağımız Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatabı Hz. Peygamber, vahye tüm inananlara bağlayıcı yorumlar getiren ilk müfessirdir. Bu özelliğiyle ilahî mesajlara yönelik sahabenin sorularını cevaplamış, dönemin ihtiyaçlarına göre âyetleri izah etmiştir. Peygamberimizin (s.a.s.) vefatıyla müteşâbihler gibi müslümanların gündemini meşgul eden soru(n)ların naslar ışığında çözülmesini ulema üstlenmiştir.

Vahiy metinlerinin anlaşıldığı oranda bir mânaya ve canlılığa tekabül ettiği gerçeği, her çağda Kur'ân-ı Kerîm'e merak ve ilgiyi dinamik tutmuştur. Bu sebeple Kur'ân'da ilahî metinden kaynaklanan anlaşmazlıkları kolaylaştıran sembol, istiare, teşbih veya temsil gibi sık sık kullanılan dil ve edebiyat araçları, okuyucular için anlamaya yardımcı unsurlar olmuştur. Zahirî anlamı tevhidî akîdeye zarar verebilecek olan Allah'ın sıfatları ile ilgili müteşâbih ifadeler, metafizikten fizik âlemine gelen mesajların anlaşılması, Allah Teâlâ'nın tanınması ve muhatap ile ortak dilin yakalanması bakımından önemli görevler icra eder. Ne var ki mezhebî veya fikrî ön kabullerinden tamamen sıyrılmayan bazı müfessirlerin, mensubiyetlerinin lehine müteşâbih lafızlara yaklaştıkları da bir gerçektir. Müfessirlerin; müteşâbih tespit kriterlerine ve te'vil anlayışlarının mezhebî arka planla ilintisine bakıldığında mensubiyetlerinin izleri rahatlıkla görülecektir. Hatta müfessirler, mezhebî görüşlerine yakın bir te'vil yöntemi oluşturmuşlardır. Örneğin bir müfessirin müteşâbih dediği bir âyeti, farklı mezhebe mensup bir müfessir muhkem kabul edebilmiştir.

Müteşâbihlerin te'viliyle ilgili yaklaşımlar, İslam tarihinde iki görüşün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İlk olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonraki dönemde birçok sahabenin hayatta olmasından, iç ve dış fitnelerin etkilerine ciddi biçimde maruz kalmamalarından dolayı Selef uleması, müteşâbih ifadelerin teşbihî çağrışımlarına en azından kendi dönemlerinde bir tehdit boyutuyla denk gelmediler. Bu yüzden müteşâbih lafızların varlığına inanırken keyfiyetini Allah'a havale ettiler. Dolayısıyla te'vil faaliyetlerinden uzaklaşarak Allah'ı tenzih etmeyi yeterli gördüler.¹ Daha sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının sınırlarının genişlemesiyle oluşan yeni şartlar karşısında durum değişti. Özellikle nebevî otoritenin yokluğu, farklı kültürlerin tesiri, müteşâbihler üzerinden istismar hesaplarının ya-

¹ Celâlüddîn Abdürrahmân b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l Kur'ân*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 13; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 295; Sahiron Syamsuddin, "Âl-i İmrân Suresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşâbihât'a İlişkin Taberî ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", çev. Zülfiyar Durmuş, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 278; Yakup Bıykoğlu, "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Sorunu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (15 Haziran 2016), 391, M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/401, Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204.

pılması, teccim ve teşbih girdabına düşmüş mezhep mensuplarının itikadî/fikrî/siyasi/mezhebî ön kabullerine veya sapık görüşlerine Kur'ân'ı alet etmeye kalkışmaları karşısında² halef ulanması, kısmen ihtiyaç, çoğu zaman da bir zorunluluk olarak tevhid akidesine ve vahyin ruhuna yakışır bir endişeyle müteşâbih lafızları te'vil etmeye çalıştılar. Onlar da tenzihî hassasiyetle ve muhkem ifadelerin referansıya müteşâbihlerin anlaşılması için gayret gösterdiler.³ Dönemlerinin sorun ve ihtiyaçları karşısında pasif kalmaktansa sorumluluk alarak Allah'ın cisimleştirilmesine karşı aklî ve naklî deliller getirerek ilmî bir mücadele verdiler.

Mu'tezilî müfessir Zemaşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâfı* ile Ehl-i sünnet'in önemli müfessirlerinden Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb* adlı eserleri, Allah'ın sıfatları türündeki bazı müteşâbihlere yaklaşımları mukayese edilmiştir. Bu amaçla Kur'ân'da Allah'a izafe edilen yed, vech, ayn, nur, hablullah, sıbgatullah, hudûdullah rûhullah, istivâ, istihzâ, mekr, hatm ve rü'yetullah gibi müteşâbih anlatılar ele alınmıştır. Dirâyet tefsir örneğini ortaya koyan ve kelâmî yönleri de güçlü olan müfessirlerimiz, konuyla ilgili aklî delilleri de ciddi bir biçimde kullanmışlardır. Râzî'nin Zemaşerî'den kısa bir süre sonra yaşaması ve tefsirinin birçok yerinde ona atıfta bulunması hem meseleyi başka açılardan görme imkânını hem de dönemin müteşâbih yaklaşımını kavramaya yardımcı olmuştur. Hakkı teslim etmek adına Zemaşerî, bir Mücessime/Müşebbihe gibi müteşâbih lafızlara haksızlık edercesine vahyin maksadına aykırı yorumlar getirmemiştir. Zemaşerî'nin bu tutumunu yeri geldikçe müfessirimiz Râzî de dile getirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki müteşâbih ifadelerin tefsir çalışmalarının merkezinde yer alması bu ilmi statik alandan çıkarıp dinamik bir zenginliğe taşımıştır. Bununla birlikte tefsir tarihinde müteşâbihlerle ilgili özgün görüşlerin üretilmesi ve muhaliflerin iddialarını çürütmek için sağlam delil arayışı bir hikmet olarak değerlendirilebilir. Günümüzde konuyla ilgili; kitap, tez, makale gibi çalışmaların yoğunlukta olması meselenin güncelliğini koruduğuna, mezhep içi farklı görüşlerin ileri sürülmesi de meselenin mezhepler üstü bir yapıya büründüğüne işaretler.

1. Kavramsal Çerçeve

Müteşâbih ve onun çerçevesine giren kavramların bazı sebepler neticesinde ortak tariflerinin yapılmadığı, hatta her düşünce sisteminin kendi yaklaşımlarına göre tanımlar ürettiği olmuştur.⁴ Kur'ânî kavramların kastettiği mânaya varmak

² Bahreddin Bildirici, *Çağdaş Tefsir Kaynaklarında Rü'yetullah Konusu* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 2-7; Karatay, "el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Rü'yetullah Meselesi", 163.

³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 186; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 138; Yusuf Işıcık, "Kur'anda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşâbih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 30.

⁴ Fatih Altun - Reyhan Çağlayan Altun, "Zürkânî ve Ettafeyyiş'in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Nîsân 2020), 41.

için Yüce Kitabımızın bu kavramlara yüklediği anlamlar ile indiği dönemde anlaşıl-
dığı şeklinin ortaya çıkarılması gerekir. Böylece kavramlar İslam öncesi cahiliyenin
ve mezhebî bagajların tarifinden sıyrılabilir.⁵ Bu yüzden öncelikli olarak klasik dö-
nem sözlükler esas alınıp müteşâbih ve ilintili kavramların anlam tayini üzerinde
durmak yerinde olacaktır.

1.1. Lügatte ve Istilahta Müteşâbih

Yüce Kitabımızda müteşâbih kavramı iki âyette “tekrar”, iki âyette “âyetlerin
anlaşılabilir mesajları barındırması”, bir âyette “cennet ile dünya nimetlerinin ben-
zerliği”, iki âyette ise “yeryüzündeki nimetlerin benzerliği” anlamında olmak üzere
yedi defa geçmektedir.⁶ Kur’ân’da müteşâbih, aklın farkına varamayacağı kadar bir-
birine çok benzeyen⁷ ve farklı anlamları çağrıştıran⁸ mânalarına tekabül eder.

Müteşâbih kelimesi sözlükte benzemek,⁹ anlaşılması zor,¹⁰ karışık,¹¹ ve ben-
zeşen iki şey¹² gibi anlamlara gelir. Bununla birlikte müteşâbih, iki şeyin birbirine
keyfiyet bakımından yakın olması¹³ şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca müteşâbih kav-
ramı hadislerde, helal ve haram arasındaki ‘şüpheli şeyler’ anlamında kullanıldığı

⁵ Hasan Yılmaz, “Semantik Analiz Yönteminin Kur’an’a Uygulanmasına Dair”, *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Usûlü*, ed. Bilal Gökür (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, Kur’an ve Tefsir Akad, 2009), 364; Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşat Atalar (İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2018), 70; Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 20.

⁶ M. Zeki Duman, “Kur’an’da Müteşâbihat”, *Bilimname* 9/3 (2005), 25.

⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât / Kur’an Kavramları Sözlüğü*, trc. Mehmet Yolcu-Abdulkaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 537; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb* (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1981), 7/181; Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmîd el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfî Istilâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm* (Beirut: Mektebetü Lübnân Naşirûn, 1996), 2/1489.

⁸ Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an hâkâ’iki ğavâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fi vücûhi’t-te’vîl, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü’l-ubeykan, 1998), 1/528.

⁹ İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâliüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-Arab* (Beirut: Dârü’s-Sadır, 1882), 503; Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Firuzabadi, *Kâmûsü’l-Muhîd Tercümesi*, çev. Mütercim Asım Efendi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 550; eş-Şeyh Ahmet b. Yusuf b. Abdiddâim el-Ma’rûf bi’s-Semîn es-Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz fi Tefsiri Eşrafi’l-Elfâz*, thk. Muhammed Basıl Uyunü’s-Sûd (Beirut: Dâru’l- Kutubi’l-İlmiyye, 1996), 248; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 165.

¹⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 202.

¹¹ ez-Zerkeşî, *El-Burhân Fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 294; Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhîd*, thk. Enes Muhammed eş-Şâmî, Zekeriyâ Câbir Ahmed (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2008), 836; Altun - Altun, “Zürkânî ve Eттаfeyyîş’in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, 41.

¹² Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204.

¹³ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’an, thk. Muhammed Halil Aytani, 6. Baskı, Dârü’l-Marife, Beirut, 2010, 254.

için bu ifadeye ‘şüphe’ anlamı da verilmiştir.¹⁴ Yine dünya-ahiret nimetlerinin benzerliğini anlatan âyetlerden hareketle müteşâbihi, dilciler kalite/güzellikte, müfessirler ise görüntüde benzerlik olarak tanımlamışlardır.¹⁵

Terim olarak ise; izah edilemeyen,¹⁶ başka mânaları da barındırabilen¹⁷ te’ville anlamının tayin edildiği ifadeler¹⁸ müteşâbih denmiştir. Ya da mânası lafzen kapalı¹⁹ hurûf-ı mukattaa, kıyamet vakti,²⁰ Ye’cûc/Me’cûc veya Allah’ın sıfatları gibi anlaşılması imkânsız ya da bilinmesi için ilahi bilgi isteyen bir kavram olarak da tarif edilmiştir.²¹ Bunun yanı sıra müteşâbih, lafzı tekrarlanan, iman isteyip ancak amel gerektirmeyen kısza veya darb-ı mesel âyetleri şeklinde de anlaşmıştır.²² Ayrıca birçok mânayı taşıyabilen,²³ bu mânalardan birinin alınması için muhkem bir delile ihtiyaç duyulan ifadeler²⁴ olarak da tanımlanmıştır. Bu yüzden müteşâbihül-Kur’ân, birden fazla anlama işaret eden tefsiri zor Kur’ânî ifadeler²⁵ şeklinde izah edilmiştir. Zemahşerî bu kavrama, ehl-i bid’atın da ehl-i hakkın da görüşlerine yorabildiği ifadelerdir²⁶ demiştir.

Âyetlerde müteşâbih, anlamı bilinmeyen ve birbirine benzer olan şekilde iki anlam taşır. Ulema, ‘eşyanın birbirine benzemesi’ tarzındaki asıl anlamı dururken,

¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 7/181.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 13/504.

¹⁶ Celâlüddîn Abdürrahmân b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân Fî Ulûmi’l-Kur’ân*, çev. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 2/7.

¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 7/181; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, 6/550; Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtü’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 2/1437; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 201.; Yavuz, “Müteşâbih” 32/205

¹⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 166; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 128.

¹⁹ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, 6/5576.

²⁰ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 202.

²¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/7; Kerim Özmen, *İmam Mâtürîdî ve Kâdî ‘Abdülcabbâr’ın Tefsirlerinde Yüce Allah’a Dair Müteşâbihlerin Yorumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 15.

²² Süyûtî, *el-İtkân*, 2/8; Enver Apa, “Müteşâbih Âyetler’ Kavramı Hakkında Tarihî ve Semantik Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 155; M. Zeki Duman, “Kur’an’da Müteşâbihat”, *Bilimname* 9/3 (2005), 43; Tuğba Günel, ‘Müteşâbih’ Kavramının Kelam Literatüründeki Anlam Ve Değeri (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 14; Muhammed Hadi Marifet, “Muhkem ve Müteşâbih Âyetler”, *Misbah Dergisi* 7/14 (2018), 55; Enes Yılmaz, *Selefiyye’nin Te’vil Anlayışı İbn Akil Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19-20; Muhammed Mustafa Pınarbaşı, *İbn Teymiyye’de Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-25; Altun - Altun, “Zürkânî ve Eftafeyiş’in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, 42.

²³ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 229.

²⁴ Yavuz, “Müteşâbih” 32/204; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 128; Demirci, *Tefsir Usûlü* 165-166.

²⁵ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, 6/550; Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtü’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 2/1489.

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/528.

‘anlamı bilinmeyen ifadeler’ olan birinci/zayıf mânasını alıp, mütüşâbihleri anlaşıl-
mayan ifadeler olarak yorumlanmasına sebep olduğu şeklinde de yaklaşımlar ol-
muştur.²⁷

1.2. Lügatte ve Istılahta Muhkem

Sözlükte muhkem kelimesi, birinin islah olması için engellenmesi anlamına
gelir. Zulümleri engelleyen kişiye “hâkim” denilmesinin sebebi de budur.²⁸ Hayvan-
ların problem çıkarmaması için vurulan gem veya yulara “hekemetun” denilmesi
bunun içindir.²⁹ Muhkem, şüphe barındırmayan,³⁰ itiraza karşı sağlam,³¹ dışa karşı
muhafaza edilmiş,³² apaçık ve güvenilir³³ olarak izah edilmiştir. Ayrıca muhkem, fe-
sattan/tahriften uzak,³⁴ net anlam taşıyan,³⁵ mensuh olmayan,³⁶ hikmetle amel edi-
len³⁷ ve hüküm içeren³⁸ ifadeler anlamında kullanılmıştır.

Râzî ise muhkem kelimesini “fasih lafız ve sahih mâna” şeklinde tarif eder.³⁹
Zürkânî’ye göre ise “احكم الامر” ahkeme’l-emr/bozulmasını engellemek örneğinde ol-
duğu gibi muhkemin tüm sözlük mânaları ‘engellemek’ etrafında birleşir.⁴⁰

Istilah anlamıyla muhkem, tefsir edilmesiyle anlamları kolay bir şekilde or-
taya çıkarılan, çelişki taşımayan,⁴¹ muhatabın mânasını açıkça kavradığı⁴² ifadeler
biçiminde tanımlanmıştır. Ayrıca ilk anda anlaşılın Kur’ân’ın sarih lafızları; içerik
olarak helal, haram, ceza veya mükafat bildiren⁴³ ifadeler olarak da tarif edilmiştir.
Yine nasih,⁴⁴ nitelik ve içerik bakımından belirgin,⁴⁵ muhtelif çağrışımlar barındır-
mayan⁴⁶ ifadelere de muhkem denilmiştir. Bunların yanında delâleti te’vile ihtiyaç

²⁷ Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, “Mütüşâbihat Konusundaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”, *Bilgi Vakfı Yayınları*, (1994), 369.

²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 293.

²⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 299.

³⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 302.

³¹ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 205.

³² Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 206; Başoğlu, “Muhkem”, 31/42.

³³ Tuncay Başoğlu, “Muhkem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/42

³⁴ Pınarbaşı, *İbn Teymiyye’de Muhkem ve Mütüşâbih Anlayışı*, 23.

³⁵ Zemahşerî, *el-El-Keşşaf*, 1/876.

³⁶ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 206; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, 5/4929.

³⁷ Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz*, 1/440.

³⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 388.

³⁹ Râzî, *Mefâtilü’l-ğayb*, 7/180.

⁴⁰ Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menahilü’l-İrfan fi Ulumi’l-Kur’an*, thk. Fevvez Ahmed Zümerli (Bey-
rut: Kitabü’l-Arabi, 1995), 213.

⁴¹ Zürkânî, *Menahilü’l-İrfan fi Ulumi’l-Kur’an*, 215.

⁴² Süyûtî, *el-İtkân* 2/8.

⁴³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 293.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 12/140.

⁴⁵ Süyûtî, *el-İtkân* 2/8; Pınarbaşı, *İbn Teymiyye’de Muhkem ve Mütüşâbih Anlayışı*, 24-25.

⁴⁶ Duman, “Kur’an’da Mütüşâbihat”, 20.

duymayan,⁴⁷ lafzın kastı zâhir anlamında olan⁴⁸ ifadeler olarak anlaşılmıştır. Özetlemek gerekirse anlamı net olduğu için başka âyetler, hadisler veya dilsel tahlillere gerek kalmadan anlaşılan⁴⁹ âyetlerdir.

1.3. Lügatte ve Istılahta Te'vil

Te'vil, kavram olarak Kur'ân'da geçtiği her ayette aynı anlamda kullanılmamıştır. Bu yüzden sözlüğe göre 'akıbet' anlamını taşıması gerekirken Râzî kelimeyi 'tefsir' olarak tarif etmiştir.⁵⁰

Te'vil sözlükte, dönmek,⁵¹ murad edilen mânaya döndürmek,⁵² geri çevirmek,⁵³ beyân etmek⁵⁴ bir şeyi varacağı yere vardırma⁵⁵ gibi anlamlara gelir. Bir şeyi aslına/hakikatine çevirmek anlamındaki bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de 'tefsir, rüya tabiri, sebep veya sonuç' olmak üzere dört mânada kullanılır.⁵⁶ Ayrıca rucû,⁵⁷ belli bir amaca doğru yönelme, âkıbet,⁵⁸ zâhirî anlamı tercih etmek şeklinde açıklanmıştır.⁵⁹

Râzî te'vili, bir konuda kendisine başvuru kaynak olarak açıklamıştır.⁶⁰ Tehânevî ise, lafzı yorumlamak amacıyla bir delile dayanarak nassın zâhirî anlamını terk edip aslı mânasına ulaşmak şeklinde bir tarif getirmiştir.⁶¹ En geniş anlamıyla te'vil, meşru bir sebep/delilden hareketle bir âyeti zâhirî mânasından alıp

⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân* 2/8; Hacı Önen, "İbn Kesir ve Taberî'nin Muhkem-Müteşabih ile İlgili Görüşlerinin Mukayesesi", *Ekev Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 312-313.; Sahiron Syamsuddin, "Âl-İ İmrân Suresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât'a İlişkin Taberî Ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", *çev. Zülfikar Durmuş, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 269; Başoğlu, "Muhkem", 31/42.

⁴⁸ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 206; Marifet, "Muhkem ve Müteşabih Âyetler", 55.

⁴⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/11; Syamsuddin, "Âl-İ İmrân Suresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât'a İlişkin Taberî ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", 271.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17/102.

⁵¹ İsfahânî, Müfredat, 31.

⁵² Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, 139; el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 55.

⁵³ Firûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhît*, 83.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 214.

⁵⁵ İsfahânî, Müfredat, 31; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/32; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 297; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 214.

⁵⁶ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 297.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/32; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Abdirezâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus* (Kuveyt: Mektebetü Hükümeti'l-Kuveyt, 2000), 7/215.

⁵⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/27; Özmen, *İmam Mâtürîdî ve Kâdî 'Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşabihlerin Yorumu*, 16; Yılmaz, *Selefiyye'nin Te'vil Anlayışı İbn Akil Örneği*, 25.

⁵⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs* 3/470.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/189.

⁶¹ Tehânevî, *Keşşâfü Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/376.

bağlamından koparmadan Kur'ân'a ve Sünnet'e uygun anlamlara hamletmek⁶² şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım müteşâbihin nasıl anlaşılması gerektiğinin metodu da ortaya koymaktadır.

2. Müteşâbihle İlgili Diğer Konular

Müteşâbih'in çeşitleri, tespiti, te'vili ve hatalı te'vil edilmesinde mezhebî ön kabullerin etkisi konularına kısaca değinmemiz bütünlük açısından önemli olacaktır.

2.1. Müteşâbih'in Çeşitleri

Lafzî anlamı tecsim fikrini barındırdığı için tevhidî ve tenzihî hassasiyetlerle, muhkem âyetler veya sahih hadisler referans alınarak te'vil edilen müteşâbihler hakkında çeşitli tasnifler yapılmıştır. Kaynaklarda görüldüğü kadarıyla müteşâbihat sınıflandırılırken farklı isimler kullanılsa da içerik bakımından birbirine yakın taksimler olmuştur. Bu minvalde genel anlamıyla kabul edilen müteşâbihlerin çeşitleri şöyle sıralanabilir:

Müfessirlerin tasniflerini de kapsayacak genişlikte bir sınıflandırma yaptığını iddia eden İsfahânî, müteşâbihlerin çeşitlerini şu şekilde kategorize ederken tamamı muhkem olanları ilk sırada, tamamı müteşâbih olanları ikinci sırada, kısmen müteşâbih âyetleri ise üçüncü sırada değerlendirir. Konumuzla ilgili olan üçüncü kategorideki kısmen müteşâbih ifadeleri de kendi içinde üç bölümde sınıflandırır: Birincisi yalnızca lafızda müteşâbihlerdir. Bu kısmı da hayvanların bir besini olan "أَبًا" kelimesi⁶³ gibi bölgenin Araççasına garip olan lafızlar ve Hz. İbrahim'in putları kırdığını bildiren "Sonunda, üzerlerine yürüyüp kuvvetle vurdu" âyetinde⁶⁴ geçen "بِالْيَمِينِ" kelimesi gibi birçok anlama gelebilen mürekkebe lafızlar olmak üzere iki alt başlıkta değerlendirir.⁶⁵ İkincisi kıyamet safhaları gibi sadece mânada müteşâbihler ve son olarak sonuncusu hem lafzen hem mânâda müteşâbih tarzında olanlardır. İsfahânî mânâ açısından müteşâbih âyetleri de beş bölüme ayırarak detaylandırmıştır.⁶⁶

Bazı âlimler müteşâbih ayetler hakkında; i) kıyamet ve gayb gibi anlamı bilinmeyenler, ii) anlamı kapalı olsa da bilinmesi mümkün lafızlar, iii) ilimde derinleşenlerin (râsih) kavrayabileceği müteşâbihler şeklinde bir tasnif yapmışlardır.⁶⁷ Süyûtî de benzer şekilde müteşâbihlerin kısımlarını ele alıp teferruatlı bir şekilde

⁶² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 55; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 297.

⁶³ Abese 80/31.

⁶⁴ es-Sâffât 37/93.

⁶⁵ Birleşik/mürekkebe lafzî müteşâbihlerin çeşitleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 538; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 174.

⁶⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 537-539.

⁶⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 539; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 229; Zürkânî, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, 222; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/14.

tasnif ettikten sonra nakletmiştir.⁶⁸ Bütün bu tasniflerin yanında ilgili ayetler mutlak ve izâfî müteşâbihler olmak üzere iki sınıfta da değerlendirilmiştir. Allah'ın sıfatları, âhiretin haberleri, hurûf-ı mukattaa, dâbbetü'l-arz, levh-i mahfûz veya sidretü'l-müntehâ gibi mahiyetini Allah'ın dışından kimsenin bilmeyeceği ifadeler, mutlak müteşâbihler kısmında ele alınmıştır.⁶⁹

2.2. Müteşâbihlerin Tespit ve Te'vil İmkânına Yaklaşım

Kur'ân-ı Kerim'de müteşâbihlerin te'vili meselesi zâhiren çelişki hissi verse de bütüncül anlamda tamamlayıcı nitelikte olan temelde üç âyet etrafında tartışılmaktadır: İlki “*Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), âyetleri muhkem, kılınmış bir kitaptır.*”⁷⁰ meâlindeki “... *أَلْر كِتَابَ أَحْكِمَتْ آيَاتُهُ...*” âyeti, ikincisi “*Allah sözün en güzelini, müteşâbih bir kitap olarak indirdi...*”⁷¹ meâlindeki “... *اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا...*” âyeti ve sonuncusu ise “*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Kur'ân'ın bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir...*” meâlindeki⁷² “... *هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ*” *أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ*” âyetidir.

Hûd sûresinin ilk âyetinden Kur'an-ı Kerim'in muhkem, Zümer sûresinin 23. âyetinden müteşâbih, Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinden ise hem muhkem hem de müteşâbih olduğu akla gelebilir. Bu sorunlu çıkarıma, Hûd ve Zümer sûrelerinin ilgili âyetlerinde geçen muhkem ve müteşâbih kavramlarının lügat anlamları, Âl-i İmrân sûresi 7. âyetindeki muhkem ve müteşâbih kavramlarının ise terim anlamları esas alındığı için varılmıştır.⁷³ Bu sebepten dolayı âyetlerin birbirilerine muhalif anlamlar kastettiği zannedilebilir.⁷⁴ Oysa “Kur'ân'ın muhkem” olmasının; anlamının net,⁷⁵ hikmet sahibi birinin indirdiği,⁷⁶ kusursuz,⁷⁷ lafzı/manası anlaşılır ve benzersiz⁷⁸ bir kitap olması şeklinde izah edilmiştir. “Kur'ân'ın müteşâbih” olmasının ise âyetlerin îcâz vasfına sahip olması,⁷⁹ birbirilerini tasdik etmesi,⁸⁰ mânasındaki derinlik ve îcâz yönüyle muhaliflerini âciz bırakması, konuların tekrarlanmasından

⁶⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/13-15.

⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 130-131; Mutlak ve izâfî müteşâbihler hakkında diğer örnekler için ayrıca bkz. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 168-177.

⁷⁰ Hûd 11/1.

⁷¹ ez-Zümer 39/23.

⁷² Âl-i İmrân 3/7.

⁷³ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 170; Enver Bayram, “Fahredden Er-Razî'nin Tefsir-i Kebir'inde Bir Ulumu'l Kur'an Bahsi Olarak Muhkem ve Müteşâbih Âyetler”, *Mânas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2017), 62.

⁷⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 179; Güven, “Kur'ân'ın Anlaşılmasında Müteşâbihat Problemi ve Te'vil”, 301.

⁷⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/7.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3/181.

⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/7; Altun- Altun, “Zürkânî ve Eттаfeyyîş'in Muhkem ve Müteşâbih ile ilgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, 39-44.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 17/184.

⁷⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/7.

⁸⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 537; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/180; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 167.

dolayı birbirlerine benzeyen kitap olarak tarif edilmiştir.⁸¹ Bu tariflerden anlıyoruz ki kitabın müteşâbih olması muhkem, muhkem olması da kısmen müteşâbih olmasını engellemektedir.

Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin nüzûl sebepleri de müteşâbih âyetlerin te'vil imkanını etkilemiştir. Bu âyetin, Hz. İsâ hakkındaki soruya Hz. Peygamber'in, "Allah'tan ruh"⁸² cevabını "İsâ Allah'ın oğludur" şeklinde kendi dinlerine göre anlayan Hıristiyanlar veya mukattaa harfleri üzerinden İslâm ümmetinin ömrünü hesaplayan Yahudiler için indiği rivayet edilir.⁸³ Böylece Yahudi veya Hıristiyanlar özelinde, muhkem delilleri olmadan müteşâbihler yoluyla tevhid akidesine aykırı bir inanç tasarlamak isteyen herkes için te'vilin yasaklanmasına delalet ettiği şeklinde de yorumlanmıştır.⁸⁴ Yani bu niyetteki herkes için te'vilin sadece Allah'a has kılınması gerektiğine inanılmıştır.⁸⁵

Müteşâbihlerin te'vil imkânını belirleyen diğer unsur da Âl-i İmrân sûresi 7. âyetindeki vakıf işaretinin yeri ile ilgili tartışmalar olmuştur. Çünkü vakıf yerleri salt bağlam eksenli bir ihtilaf olmanın ötesinde mezhebî malzeme sunacak bir tercih olarak da görülmüştür.⁸⁶ Bu bağlamda ilgili âyetteki " وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ " bölümünde eğer vakıf işareti, 'lafzâtullah' kelimesine getirilirse müteşâbihlerin te'vilini Allah'tan başkasının bilemeyeceği; 'ilim' lafzına getirilirse de Allah'ın dışında râsih/ilimde derinleşenlerin de bileceği şeklinde iki görüşü doğurur.⁸⁷ Zemahşerî, ilk görüşe katılmayarak, vakıf işaretini 'ilim' kelimesine alıp te'vili mümkün görünürken⁸⁸ Taberî ise Hz. Aişe ile İbn Abbas'tan gelen rivayetleri esas alarak Allah lafzının vakıf işareti için daha uygun olduğunu savunarak ikinci görüşü reddeder.⁸⁹ Süyûtî de bu âyette te'vile kalkışanların kötülenmeleri, fitne ile vasıflandırılmaları ve müteşâbihlere inananların övülmeleri üzerinden Taberî'ye katılır.⁹⁰ Bunun dışında âyetteki te'vili tefsir olarak okumak da tevilin reddine götürmüştür.⁹¹ Kendi

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 5/300.

⁸² *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*.

⁸³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/187.

⁸⁴ Hatice Güler, *Âl-i İmrân Sûresi 7.Âyeti Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 9.

⁸⁵ Mehmet Kara, "Müteşâbih Âyetlerin Te'vilinin Bilinip Bilinememesi ile İlgili Yorumların Oluşmasında Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetteki Vakf Yerinin Rolü", *Mütefekkir* 8/15 (2021), 148.

⁸⁶ Duman, "Kur'an'da Müteşâbihat", 35.

⁸⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 293; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/12; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 129; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 167; Önen, "İbn Kesir ve Taberî'nin Muhkem-Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Mukayesesi", 310.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/529.

⁸⁹ İbn Cerîr et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hîsâr Yayınevi, 1996), 2/214; Önen, "İbn Kesir ve Taberî'nin Muhkem-Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Mukayesesi", 314.

⁹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/9-10.

⁹¹ Yusuf Işıcık, "Kur'an'da İki Temel Kavram: Te'vil ve Müteşâbih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2002), 21.

dönemlerinin ortaya çıkan şart ve ihtiyaçlardan dolayı ilk görüşü selef, ikinci görüşü ise halef alimleri temsil etmiştir.

Vakıf işaretini Allah'ın dışında kimsenin bilemeyeceği müteşâbihler için 'lafzatullahın' üstünde, Kur'ânî bir delille anlaşılabilen müteşâbihler içinse 'ilim' kelimesinde olmasının caiz olduğunu savunan anlayışlar da olmuştur.⁹² Özetle müteşâbihle ilgili anlayışlar; i) vakıf işaretini "lafzatullahta" kabul edip te'vili caiz görmeyen selef, ii) vakıf işaretini "ilim" kelimesinde görüp te'vili savunan halef, iii) te'vili reddedip müteşâbihin zâhiri ile teşbih ve tecsîm girdabına düşen Müşebbihe ve Mücessime ve iv) Allah'ın zâtı dışındaki sıfatlarını reddeden, sıfat türündeki müteşâbihleri Allah'ın zâtına göre te'vil eden Mu'tezile anlayışıdır.⁹³

2.3. Müteşâbihlerin Hatalı Te'vil Edilmesinde Mezhebî Ön Kabullerin Etkisi

Yersiz mezhebî endişeleri Kur'ân'a dayandırmak, âyetleri ön kabulüne göre te'vil etmek, Kur'ân'ın indiği zamanın Arapçası ile müteşâbihlere yaklaşmamak te'vildeki hata sebepleridir.⁹⁴ Kur'ân lafzının hakikat-mecâz ayırımından ve i'rab gibi dilsel faktörlerden doğan ihtilaflar, itibar edilen rivayetlerin ayrı olması, isrâiliyyâtın kaynak değerine yaklaşım, müfessirlerin ilmî seviyesi ve yöntemi de hatalı te'vil sebepleri arasında sayılmaktadır.⁹⁵ Ayrıca akıl ve nakil arasındaki tercih önceliği,⁹⁶ sebab-i nüzule verilen önemin kişiden kişiye göre değişmesi, müteşâbihlerin istismarına karşı mücadele eden herkese 'kalbi hasta' muamelesinin yapılması, bağlamından koparılan âyetlerin bağımsız bir referans olarak kabul edilmesi, anlamı tayin edecek bağlamın vazifesini yorumlayanın te'vil inisiyatifine bırakılması⁹⁷ gibi iç ve dış etkenler hem objektifliğe gölge düşürmekte⁹⁸ hem de te'vildeki hatalara neden olmaktadır.

Müfessirlerin dönemlerinin sorunlarından çok, geçmişlerin rivayetleriyle uğraşmaları, mezheplerini isabetli görüşler sunmakla övmeleri hatalı yorumların ana sebeplerinden olmuştur.⁹⁹ Anahtar kavramlar geçtiği farklı âyetlerde farklı anlamlar alabilmişken¹⁰⁰ kavramın Kur'ân bütünlüğünden aldığı anlamı esas almamak

⁹² Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 153.

⁹³ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı", *ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 96-97.

⁹⁴ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2013), 229-230.

⁹⁵ Kur'ân'ın farklı anlaşılmasına etki eden sebeplerin detayları için ayrıca bkz. Süleyman Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'ân'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi (Eş'ariyye ve Mu'tezile Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 22.

⁹⁶ Özmen, *İmam Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşâbihlerin Yorumu*, 55.

⁹⁷ Mustafa Öztürk, "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü"nü (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname* 2008/2 (2008), 34.

⁹⁸ Burhan Baltacı, "Yûnus 10/26. Âyette Yer Alan 'Ziyade' Kelimesinin 'Ru'yetullah' Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İncancının Etkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 293.

⁹⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 42.

¹⁰⁰ Yılmaz, "Semantik Analiz Yönteminin Kur'an'a Uygulanmasına Dair", 365.

hatalı te'villere yol açmıştır.¹⁰¹ Örnek olarak Mu'tezile, aklın kriterlerine uyan âyetleri muhkem görüp zâhir mânâyı esas alırken aykırı olanları ise müteşâbih varsayarak aklın kriterlerine uygun te'vil etmiştir.¹⁰² Diğer bir ifadeyle mezhebî hassasiyetlerin aleyhinde olan âyetler mezhebî prensiplere uydurulması için müteşâbih kabul edilmiştir.¹⁰³ Arapça ve tefsir başarısı Zemaşerî'nin aidiyet hissini gölgesinde kaldığından müteşâbihleri tarif ederken ön kabul hatalara düşmüştür.¹⁰⁴ Bu yüzden O, hidâyet kavramına sevap, dalâlet kavramına ise helak olma anlamlarını yüklerken aynı mezhebî tedirginliğin içine düşmüştür. Hatta hidâyet kavramına İslâm veya iman mânasını verenleri mezhebî taassupla suçlamışlardır.¹⁰⁵ Zemaşerî'nin, Allah'ın görülemeyeceğini¹⁰⁶ veya kötülüğü emretmeyeceğini¹⁰⁷ çağrıştıran âyetleri muhkem,¹⁰⁸ Allah'ın görülebileceğini bildiren âyetleri müteşâbih kabul etmesi¹⁰⁹ tefsirde mezhebin rolünün etkisini ortaya koymaktadır.¹¹⁰ Kâdî Abdülcebâr'ın "Müteşâbihü'l-Kur'ân" isimli eserini beş temel prensiplerine uymayan âyetleri müteşâbih kabul edip te'vil etmek için kaleme aldığı bilinmektedir.¹¹¹

Râzî, her mezhebin inancına muvafık âyetleri muhkem, muhalif âyetleri müteşâbih saydıklarını söyler.¹¹² Râzî, Mu'tezile'nin "Ve de ki: Hak, Rabbinizdir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..."¹¹³ âyetini muhkem¹¹⁴ "Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."¹¹⁵ âyetini ise müteşâbih görmelerinin mezhebî perde arkasına değinir.¹¹⁶ Mu'tezile'nin meşhur adalet ve tevhid prensipleri bu tür âyetlerin anlaşılmasında etkili olmuştur. İnsanı, fiillerinin yaratıcısı ile ön planda tutan bu düşüncenin, tefsir anlayışlarına yansması olarak değerlendirilebilir.¹¹⁷

¹⁰¹ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 35-37.

¹⁰² Hasan Türkmen, "Zemaşerî'nin Ru'yetullah Görüşü Üzerine Bir Deneme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 181.

¹⁰³ Mustafa Murat Batman, "En'am 6/103. Âyeti Bağlamında Tefsirde Rü'yetullah Tartışmaları: Taberî, Zemaşerî ve Râzî Tefsirleri Örneğinde Mukayeseli Bir İnceleme", *Kalemname* 6/11 (27 Haziran 2021), 141.

¹⁰⁴ M. Zeki Duman, "Müteşâbihâtın Te'vili", *Bilimname* 3/9 (2005), 51.

¹⁰⁵ Mustafa Öztürk, "Mu'tezile ve Tefsir", *Marife* 3/3 (2003), 100-101.

¹⁰⁶ el-En'âm 6/103.

¹⁰⁷ el-A'râf 7/27.

¹⁰⁸ el-Kiyâmet 75/23.

¹⁰⁹ Zemaşerî, *el-Keşşaf*, 1/528.

¹¹⁰ Ömer Pakiç, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebâr ve Zemaşerî Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/21 (2014), 60.

¹¹¹ Öztürk, "Mu'tezile ve Tefsir", 84.

¹¹² Fahreddin Er-Râzî, *Allah'ın Aşkını - Esâsü't-takdis*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 211.

¹¹³ el-Kehf 18/29.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 21/120; Zemaşerî, *El-Keşşaf*, 3/583.

¹¹⁵ et-Tekvîr 81/29.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/76.

¹¹⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bakınız: Murat Serdar, *Kelam Tarihi* (Kayseri: Kelamiyat, 2012), 214-215; Sönmez Kutlu vd., *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, ed. Hasan Onat (Ankara: Ankuzem, 2006), 741;

Zemaşerî, Ehl-i sünnet'i heveslerini sünnet zanneden, âyetlere cahil kalan, bid'at ehli, hakka karşı, Allah'a rağmen kadîm varlıklar üreten, hayalperest, din namına yalan söyleyen, Allah'a iftira atan, kibirli, Mu'tezile'ye aykırı¹¹⁸ gibi aşağılama sözlerinin yanında yazdığı şiiriyle Ehl-i sünnet'i, te'vil anlayışından¹¹⁹ dolayı ağır ithamlara tabi tutmuştur.¹²⁰ Buna rağmen Râzî, yeri geldikçe gösterdiği izah yeteneğinden dolayı Zemaşerî'yi ilmî bir ahlak ile takdir etmiştir.¹²¹

Günümüzde Ehl-i sünnet mensubu olan birinin müteşâbihler, rü'yetullah veya kaderle ilgili konularda Mu'tezile'ye yakın olması, fikirlerin mezhep içi muhalif yorumlara evrildiğine ve mezhebî kabullerin, yerini şahsî tercihlere bıraktığına işaret etmektedir. Mensubiyetler, ön kabuller, ortam, ilmî seviye gibi sebepler ortak noktada buluşmamanın, iyimser bir arzu ile söylemek gerekirse, kısmen haklı sebepleri sayılabilir. Ancak kavgalardan Kur'an ışığında Allah'ın dinine hizmet etmeye zaman kalmıyorsa 'iyi niyet' kılıf olmaktan öteye geçemez.

2.4. Müteşâbihlerin Hikmetleri

Beşer algısını aşan gaybî meselelerin anlaşılması adına müteşâbihler, Kur'an'ın edebi bir üslubu ve lütuftur.¹²² Çünkü metafizik olan Allah fikri ancak müteşâbihlerle algılanabilir. Bu yüzden te'vil, müteşâbihin metafizikteki mânasını aramak, fizik âleminde delâlet ettiği anlama kavuşmaktır.¹²³ Hıristiyanların, baba-oğul ifadesinin zâhirîne takılıp Hz. İsa'ya tanrılık yakıştırması, bu hikmeti görememele-rindedir.¹²⁴ Nasların tecsimi reddetmesine rağmen, zâhirî mânayla teşbihe düşülmesinin sebebi, müteşâbih lafızları sözlük anlamından ibaret sanıp hikmetinden uzaklaşıldığı içindir.¹²⁵ Malumata sirâyet eden isrâiliyat, bu hikmet kaybının bir sebebi olmuştur.¹²⁶ Kur'an'da geçen Allah'ın eli, yüzü, gözü, unutmaması, kızması, tuzak kurması veya alay etmesi gibi insan biçimci nitelemeler içeren müteşâbihler, fizik-

Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslâm mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı yayınları), 575; Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitapevi, 2010), 216; İlyas Çelebi, "Usûl-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

¹¹⁸ Hilmi Kemal Altun, "Zemaşerî'nin el-Keşşâf Adlı Eserinde Sünnîlere Yönelik Eleştirileri", *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*, y.y. (Mardin, 2021), 41-42.

¹¹⁹ Hilmi Kemal Altun, *Zemaşerî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 123.

¹²⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/506.

¹²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 13/140.

¹²² Zülfiakar Durmuş, "Mu'tezilî Müfessir Zemaşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi", *Marife* 3/3 (2003), 271.

¹²³ Yasin Pişgin, "Kur'an'a Göre Akıl-Gayb İlişkisi Bağlamında Mâna Yönünden Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Meselesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2012), 130.

¹²⁴ Öztürk, "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'an) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", 39-41.

¹²⁵ Yılmaz, *Selefiyye'nin Te'vil Anlayışı İbn Akil Örneği*, 48.

¹²⁶ Mustafa Güven, "Hakikat ve Mecâz Bağlamında Müteşâbih Bir Kavram Olarak 'İstivâ'", *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 3/6 (2010), 176.

metafizik arasındaki ortak bir dilde buluşma ihtiyacındandır.¹²⁷ Tasavvur edilemeyen bir ilah, bu yolla bize tanıtılmasıydı sadece Allah'ın (c.c) ne olmadığını kısmen anlardık.¹²⁸ Râzî de Kur'ân muhkem olsaydı daha iyi anlaşılırdı diyenlere karşı bu hikmetleri sıralamıştır.¹²⁹

Müteşâbihat, insanın âcizliği karşısında, Allah'ın ilmine olan inancı pekiştirir.¹³⁰ Aksi halde fikrîsel gayret azalır, taklit hastalığı yayılırdı. Bu fikrî sirkülasyon, aklın ve ruhun sorunlarla mücadele yönünü güçlendirmiştir. Bunu başarabildiği oranda âlimlerin fazilet dereceleri belirginleşmiştir. Müteşâbihler âlime olan ihtiyacı göstermiş¹³¹ ve ilimde derinleşmeye imkân tanımıştır.¹³² Dahası ecel veya kıyamet vaktinin Kur'ân'da bildirilmemesi nedeniyle bizlere müteşâbih kalması, ümitsiz olmamayı sağlayan bir hikmet olmuştur.¹³³

Zemahşerî'nin, müteşâbihin hikmetlerinde tefekkürü/aklı öncelemesinde¹³⁴ itikadî düşünce sistemiyle alakalı hikmetlerdendir.¹³⁵ Müteşâbihin alt başlığına girebilecek her konuda mezhebî ön kabulleri görmemek neredeyse imkânsızdır. Yorumun insan ürünü olmasının doğal bir sonucu olarak bu vaziyet bir yere kadar anlayışla karşılanabilir. Ancak ister mezhep aidiyeti isterse başka bir sebeple olsun bir yere konumlandıktan sonra âyetlere yaklaşmak veya anlam yüklemektense, âyetlerin rehberliğinde bir yere konumlanmanın ümmet birliği ve hakikat arayışı için daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

3. Zemahşerî ve Râzî'nin Allah'a Dair Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımlarının Mukayesesi

Mu'tezile'ye göre, akıl ve nakil ters düşerse aklın delalet ettiği anlama ulaşacak şekilde naklin te'vil edilmesi gerekir.¹³⁶ Aslında aidiyet kriterlerinin öncelenmesi açısından hiç kimse masum kalmamıştır. Ancak bir tefsirin vahyin ruhuyla uyumunu meşhur beş prensibe yakınlığı ile ölçen Mutezilî anlayış bu acının şiddetli

¹²⁷ Ahmet Erkol, "Nassın Anlaşılmasında Te'vil ve Müteşâbih Sorunu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 8/2 (2006), 199-201.

¹²⁸ Kırbaoğlu, "Müteşâbihat Konusundaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi", 369.

¹²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/184-185.

¹³⁰ Güven, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Müteşâbihat Problemi ve Te'vil", 303.

¹³¹ Bayram, "Fahreddin Er-Razî'nin Tefsir-i Kebir'inde Bir Ulumu'l Kur'an Bahsi Olarak Muhkem ve Müteşâbih Âyetler", 70.

¹³² Süyûtî, *el-İtkân*, 30-31; Zürkânî, *Menahilü'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an*, 223-225; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 182; Cer-rahoglu, *Tefsir Usûlü*, 131.

¹³³ Şükrü Özbuğday, "Kur'an-ı Kerim'deki Muhkem-Müteşâbih Ayrımının İncelikleri", *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999), 36-37.

¹³⁴ Faig Ahmedzade, *Kâdî Abdulcebbar'ın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 77-78.

¹³⁵ İbrahim Bayram, "Kelâmcılara Göre Müteşâbih Âyetlerin Hikmetleri", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (2019), 80.

¹³⁶ Talât Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rû'yet Meselesi* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1974), 28.

hissedildiği yer olmuştur.¹³⁷ Zemaşşerî, mezhebini fırka-i nâciye, Ehl-i adalet¹³⁸ gibi isimlerle anmakla kalmamış, *Keşşâfı* Mu'tezilî düşünceyi yaşatma amacıyla¹³⁹ ve taraftarlarının ısrarı üzerine yazdığını söylemiştir.¹⁴⁰ Zemaşşerî'nin müteşâbih âyetleri Mu'tezilî ulemâ dışından kimsenin anlayamayacağı mesajlar olarak görmesi¹⁴¹ bu minvaldedir.

Râzî ise tefsirinde akli hüccetlerle kelâmî konular üzerinde fazlaca durduğu için¹⁴² selef anlayışın güçlü olduğu dönemlerde¹⁴³ eleştirilmiştir. Onun, te'vili kınayan âyetlerin herkes için bir uyarı olduğunu söylemesi ve Mu'tezile'yi bu konudaki rahatlığından dolayı eleştirmesine karşı, Sünnî yorum reflekslerinde kalması taraf-sızlığa gölge düşürdüğü¹⁴⁴ şeklinde okunmuştur.

Burada, mezhebî arka planın müteşâbihlerle ilişkisini iki müfessirimizin yorumlarının mukayesesiyle somutlaştıracamız. Görülecektir ki bu müteşâbihler hakkında iki müfessir de birbirine uzak yorumlarda bulunmamışlardır. Ancak bu benzer yorumların altında farklı mezhebî ön kabullerin yattığı son tahlilde vurgulanacaktır.

3.1. İsim Türünde Müteşâbihler

3.1.1. Vech

وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَنَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve nimeti) geniştir, O her şeyi bilendir."¹⁴⁵ Zemaşşerî bu âyetteki 'vech' ifadesini namaz/kible yönü anlamında 'Allah'ın varlığı' olarak tarif etmiştir.¹⁴⁶ Râzî de kiblenin değişimi hususundaki ihtilafları aktardıktan sonra benzer görüşünü nakleder. Daha sonra ise 'vech' kelimesinin Kur'an bütünlüğünde kastettiği muhtemel anlamlar üzerinde durur.¹⁴⁷

¹³⁷ Öztürk, "Mu'tezile ve Tefsir", 91.

¹³⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşaf*, 1/97.

¹³⁹ Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemaşşerî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 16-17, 14.

¹⁴⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşaf*, 1/97.

¹⁴¹ Yağmur, *Zemaşşerî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)*, 112.

¹⁴² Mustafa Öztürk, "Tefsirde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Demir, 153/65 (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 289.

¹⁴³ Faruk Sancar, "Selef Geleneğinde Fahreddin Er-Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir, 165 (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 581.

¹⁴⁴ Öztürk, "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü"nü (Ulûmü'l-Kur'an) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", 33.

¹⁴⁵ el-Bakara 1/115.

¹⁴⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşaf*, 1/314; Zemaşşerî'nin başka âyetlerde geçen 'vech' kelimesi hakkındaki benzer yorumları için ayrıca bkz. *el-Keşşaf*, 4/531; 6/9.

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/120.

3.1.2. Ayn

...وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي

“... (Ey Musa!) benim gözümün önünde yetiştirilmen için sana kendimden sevgi verdim.”¹⁴⁸ âyeti Zemahşerî’ye göre Allah’ın kendisine nispetle kullandığı “göz/ayn” ifadesi ‘Allah’ın gözetimi’ mânâsına gelir.¹⁴⁹ Râzî ise bu kelimeye, ‘emrettiğim gibi, irademe uygun, öğrettiğim gibi, korumam altında’ anlamlarını verir.¹⁵⁰

Farklı bir örnek olarak “وَأَصْنَعُ الْفُلَّكَ بِأَعْيُنِنَا” emriyle¹⁵¹ Yüce Allah’ın Hz. Nuh’a geminin yapımını emrettiği âyetteki ‘gözlerimiz’ ifadesine Zemahşerî, ‘Allah yanındaymışçasına ustaca ve belalardan korunmuş olarak’ anlamını verir.¹⁵² Râzî ise, gözle gemi yapmanın mümkün olmamasından hareketle organ anlamında zahir mânânın kastedilmediği anlaşılınca te’vilin kaçınılmaz olduğunu anlatır. Daha sonra ‘göz’ ifadesi ‘geminin yapımını öğreten bir melek’ olarak yorumlar.¹⁵³

3.1.3. Yed

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ ...

“Yahudiler, Allah’ın eli bağıldır dediler!.. Bu söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlandı”¹⁵⁴ Zemahşerî, “Elini boynuna asılma, onu tamamen de açma” âyetini¹⁵⁵ bu âyeti açıklamak için delil getirerek, buradaki elin kapalı-açık olmasından cimri ve cömert anlamının kastedildiğini vurgular. Bu bağlamda Yahudilerin yaptıklarına karşılık olarak ‘ellerinin bağlandığı’ ifadesi, onlara bir ceza olarak anlaşılmalıdır. Bu ceza dünyada esir hayatına, ahirette de cehennem hayatına maruz kalacaklarına delalet eder demiştir.¹⁵⁶ Zemahşerî bu tespitleriyle, ‘kulun fiilleri’ anlamında ‘hızlan’ ilkesini muhafaza etmiştir.¹⁵⁷ Râzî de “يَدُ اللَّهِ” ifadesinin zahirî anlama gelmediğini birçok âyet ve aklî/kelâmî delil getirerek çürütmüştür. O, ‘Allah’ın eli’ kelimesinin anlamı noktasında Zemahşerî ile yakın durmakla beraber Kur’an’da geçen ‘el(ler)’ ile Allah’ın nimetlerinin de anlaşılabilceğini dile getirmiştir.¹⁵⁸

¹⁴⁸ Tâhâ 20/39.

¹⁴⁹ Zemahşerî, el-Keşşaf, 4/82.

¹⁵⁰ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 22/53.

¹⁵¹ Hûd 11/37.

¹⁵² Zemahşerî, el-Keşşaf, 3/197.

¹⁵³ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 17/230.

¹⁵⁴ el-Mâide 5/64.

¹⁵⁵ el-İsrâ 17/29.

¹⁵⁶ Zemahşerî, el-Keşşaf, 2/265-266.

¹⁵⁷ Detayları için ayrıca bkz. Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, 268; Kutlu vd., *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, 75; Serdar, *Kelam Tarihi*, 217; Fıçlalı, *Günümüz İslâm mezhepleri*, 574; İlyas Çelebi, “Hızlân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/419.

¹⁵⁸ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 12/43.

“Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah’a biat etmektedirler. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir...”¹⁵⁹ âyetindeki ‘Allah’ın eli’ kelimesini Zemahşerî, ‘peygamberin eli’ olarak yorumlar. Bu tahyîl sanatı, Peygamberin eli tutularak yapılan biata Allah ile yapılmışçasına sadakat gösterilmesini bildirmek içindir.¹⁶⁰ Râzî’ye göre “Allah’ın eli” ifadesiyle ‘Allah’ın Müslümanlara verdiği nimetler, onların İslam’a girerek gösterdikleri lütuftan daha fazla; Allah’ın onlara gönderdiği yardımlar, onların Allah’ın dinine gösterdikleri yardımlarından daha yücedir’ mânasına işaret edilmiştir. Böylece bu biatlarını korumaları müslümanlara emredilmiştir.¹⁶¹

3.1.4. Nûr

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ...

“Allah; göklerin ve yerin ‘nur’udur. O’nun nurunun hayret verici durumu, bir kandilîğe benzer...”¹⁶² Zemahşerî’nin burada getirdiği yorumlarda, Mu’tezile’nin tevhit prensibinin izlerine rastlamaktayız. O, ‘nur’ kelimesine ‘hak’ anlamını vermiş ve bu sıfatı Allah’a atfetmek yerine, Allah ‘nur’un sahibi’ olarak okumuştur.¹⁶³ Râzî de Allah hakkında kullanılan nur kelimesinin cisim olmadığını, böyle anlam yükleyenlere karşı verdiği ilmî mücadeleleri sunduktan sonra ‘nur’ kelimesinin ‘hidayet’ anlamına geldiğini söyler. Bu görüşünü “onları karanlıklardan nura çıkardı”¹⁶⁴ veya “Gerçekten size Allah’tan bir nur geldi”¹⁶⁵ âyetleriyle ispatlamaya çalışır.¹⁶⁶

Allah’ın benzersizliğini bildiren “...لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ...”¹⁶⁷ âyeti Mu’tezile düşüncesinde Allah tasavvurunun temelini oluşturur. Mu’tezile, usûl-i hamsenin ilki olan tevhid gereği taaddüd-i kudemâya (kadîmlerin çokluğuna) alan açmamak için hâdis sıfatları Allah’ın zâtından tenzih eder. Başka ezeli varlıkların mevcudiyetini reddetmek için Allah’ın sıfatları zâtıyla aynı görülür. Bu yüzden kıdem dışında Allah sıfat isnat edilmez. Bunun dışındaki yaklaşımları, şirke ve Hıristiyanlıktaki teslis inancına denk tutarlar. Bu yüzden Mu’tezilî âlimler Allah’a dair böyle müteşâbih ifadeleri tenzihî bir yaklaşımla yorumlamayı seçmişlerdir.¹⁶⁸ Görüldüğü gibi Zemahşerî ve

¹⁵⁹ el-Fetih 48/10.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 5/538.

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihul-ğayb*, 28/87.

¹⁶² Nûr 24/35.

¹⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/306.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/257.

¹⁶⁵ el-Mâide 5/15.

¹⁶⁶ “Nur” lafzı hakkındaki diğer tespitleri için ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtihul-ğayb*, 23/224-225.

¹⁶⁷ eş-Şûrâ 42/11.

¹⁶⁸ Murat Serdar, *Kelam Tarihi* (Kayseri: Kelamiyat, 2012), 214-215; Sönmez Kutlu vd., *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, ed. Hasan Onat (Ankara: Ankuzem, 2006), 741; Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayımları), 575; Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitapevi, 2010), 216; İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

Râzî isim türündeki bu ifadeler müteşâbih kabul edilmiş ve hakkında çok yakın yorumlar getirmişlerdir. Hatta mecazî anlamda kullanılan bu kelimelerin hakiki anlama hamledilmemesi noktasında ittifak etmişlerdir. Bahsi geçen müteşâbihlerin Allah'ın şanına ve Kur'an'ın ruhuna uygun te'vil edilmesi de benzer hassasiyetler taşıdıklarına delalet eder.

3.2. İzâfet Terkibi Türünden Müteşâbihler

3.2.1. Hablullah

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...

“Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; parçalanmayın...”¹⁶⁹ âyetindeki ip' kelimesini 'Kur'an' olarak yorumlayan Zemahşerî, Allah'ın ipine tutunmayı da ona güvenmek ve sadakat göstermek olarak açıklamıştır.¹⁷⁰ Râzî ise haramlardan bahseden bir önceki âyet bağlamından hareketle 'Allah'ın ipine sarılmayı' hak yoldan ayrılmamak ve haramlardan sakınmak olarak tarif etmiştir. İstikamet'in bir aracı olarak gördüğü 'Allah'ın ipine' müfessirlerin verdiği mânaları rivayet ettikten sonra bir anlamının da 'İslam ümmeti' olduğunu aktarır.¹⁷¹

3.2.2. Sıbgatullah

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ

“(Deyin ki) Allah'ın rengiyle boyandık. Allah'tan daha güzel rengi kim verebilir? Biz ancak O'na kulluk ederiz.”¹⁷² Zemahşerî, yeni doğan çocukların vaftizle Hıristiyanlaştırılmaları inancını anlatan bir önceki âyetle irtibat kurarak buradaki 'Allah'ın boyasından' müşâkele sanatıyla¹⁷³ 'imanın' kastedildiğini ifade eder.¹⁷⁴ Râzî ise bu ifadeyi, Zemahşerî'den daha teferruatlı bir dilsel tahlile tabi tuttuktan sonra 'Allah'ın boyasına' 'sünnetullah' mânasını verir. Daha sonra O, 'boya' lafzı üzerinden vaftiz ile iman, hak din İslam ile diğer dinleri ayırmak için bu ilahî üslubun kullanıldığını dile getirir.¹⁷⁵

3.2.3. Hudûdullah

وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

¹⁶⁹ Âl-i İmrân 3/103

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/601.

¹⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/177.

¹⁷² el-Bakara 2/138 .

¹⁷³ Lafza aynı lafızla mukabele edilmesine rağmen farklı mânaların kastedilmesi anlamına gelen ve tabir olarak ilk kez Zemahşerî tarafından kullanılan müşâkele üslûbunun Kur'an-ı Kerim'deki farklı örneklerin için bkz. Mehmet Soysaldı, “Kur'an-ı Kerim'de Müşâkele Sanatı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2017), 1-11; İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006),32/154.

¹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/335-336.

¹⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/95.

“...Bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Kâfirler için acı bir azap vardır.”¹⁷⁶ Bu ayette geçen ‘hudûdullah’ kelimesi, farkı âyetlerde de yakın anlamlara geldiği için Zemahşerî¹⁷⁷ ve Râzî¹⁷⁸ çoğu zaman kelimeyi ‘Allah’ın sınırları’ olarak açıklamıştır.

3.2.4. Kelimetullah ve Rûhullah

...إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقِيَهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ...

“...Meryem oğlu İsa Mesîh, ancak Allah’ın resûlüdür, (o) Allah’ın, Meryem’e ulaştırdığı ‘kûn: Ol’ kelimesidir, O’ndan bir ruhtur. ...”¹⁷⁹ Zemahşerî’ye göre Allah’ın bir mucizesi olarak babasız dünyaya geldiği için ayette Hz. İsa hakkında ‘kelimetullah ve rûhullah’ ifadeleri kullanılmıştır.¹⁸⁰ Râzî ise ‘كَلِمَتُهُ’ ifadesini Allah’ın Hz. Meryem’e verdiği ‘müjde’ olarak yorumlamıştır. Rûhullah ifadesi için ise; i) Cebraîl’in üflemesindeki temizlik, ii) Hz. İsa’nın üstünlüğü, iii) insanlığa rahmet olması iv) ruhun hayat olması, v) rüzgâr ile ruh arasındaki benzerlikten Hz. İsa’nın vasfı, olarak değerlendirmiştir.¹⁸¹

3.3. Eylem Türünden Müteşâbihler

3.3.1. İstivâ

Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın arşa istivâ etmesi şeklinde dokuz yerde geçen istivâ, ‘svy’ kökünden türemiştir. Zemahşerî istivâ’yı ‘ulvi cihetlere doğru istikamet, mutlak hükümdarlık’ olarak anlamlandırır.¹⁸²

Râzî ise istivânın mekânsal bir değişim olamayacağını delilleriyle ispatladıktan sonra Allah’ı mekândan münezzehtir tutar. Akabinde Allah’ın arşa istivâsının, müteşâbih kabul edilmesinin kaçınılmaz olduğunu belirtir. O, istivâ kelimesini ‘Allah’ın tahtı, mülkü ve kâinatı yönetmesi’ olarak tanımlar. Râzî’ye göre, istivâ’nın anlamını bilmek herkese vâcip olmadığı için bunun te’vilini terk etmek vâcibin terki değildir. Hatta Ona göre, susmak yalan haberden daha hayırlı olduğu için bu konularda susmak yorumlardan daha evladır.¹⁸³

3.3.2. İstihzâ

¹⁷⁶ el-Mücâdele 58/4.

¹⁷⁷ Zemahşerî, el-Keşşaf, 1/446.

¹⁷⁸ Râzî, Mefâtîhu’l-ğayb, 6/111.

¹⁷⁹ en-Nisâ 4/171.

¹⁸⁰ Zemahşerî, el-Keşşaf, 2/182.

¹⁸¹ Râzî, Mefâtîhu’l-ğayb, 11/116.

¹⁸² Zemahşerî, el-Keşşaf, 2/449; 3/231; 3/114; 4/364; 5/28; 6/42.

¹⁸³ Râzî, ele aldığımız müteşâbihler ile ilgili neredeyse tüm yaklaşımları aktardıktan sonra bu müteşâbihleri aklî ve naklî deliller ile yorumlar. İstivâ özelinde Allah’ın cismani özellikler taşımadığını iddia edenlere karşı Râzî’nin getirdiği yorumların teferruatı için bkz. Râzî, Mefâtîhu’l-ğayb, 14/121-122.

Alay etmek veya küçümsemek anlamına gelen istihzâ, inkarcıların risalet davasına karşı kullandıkları psikolojik savaş silahı olarak Kur'an-ı Kerim'de türevleriyle beraber yaklaşık elli yerde geçer. Müfessirlerimiz geçtiği her âyette hemen hemen aynı yorumlar yaptıkları için burada bir örnek vermek yeterli olacaktır.

إِنَّمَا تَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ اللَّهِ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَمَدَّهُمْ فِي طُعْيَانِهِمْ يَعْصُونَ

“... ‘Biz onlarla sadece istihzâ ediyoruz derler” “Gerçekte, Allah onlarla istihzâ eder...”¹⁸⁴ Zemahşerî bağlam bütünlüğü gereği istihzânın münafıkların vasfı olduğuna değinir. Ona göre, münafıkların alay etmesi inkarlarını ispat etmeleri, Allah'ın münafıklarla alay etmesi ise onları zillet içinde bırakmasıdır. Ayrıca Allah inananların onlara vereceği cevabı kendisi vererek müslümanlara gösterdiği değeri ortaya koymuştur.¹⁸⁵ Râzî ise Allah'ın onlarla alay etmesi noktasında Zemahşerî ile yakın yorumlar yaptıktan sonra bu alaya; onlara vereceği cezanın bir parçasını göstermek, bu inkarlarının sadece onlara zarar verdiğini bildirmek, onları ortamlarda rezil etmek, dünyada onlara yaptığı muamelenin tersini ahirette yapacağını hissettirmek gibi mânalar vermiştir.¹⁸⁶

3.3.3. Mekk

Hile yapmak anlamında kullanılan mekr kelimesi âyetlerde insan gibi Allah'a da nispet edildiği için müteşâbih görülerek te'vil edilmiştir.

وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ

“(Yahudiler) tuzak kurdular; Allah da onların tuzaklarını bozdu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır.”¹⁸⁷ Allah için kullanıldığında bir kusur ve eksiklik çağrıştırdığı için Zemahşerî mekr ifadesini, Hz. Îsâ'yı öldürmek isteyenlerin planlarını ve tuzaklarını boşa çıkarmak olarak yorumlar.¹⁸⁸ Râzî ise, Hz. Îsâ'nın suikasttan kurtarılması, ajanlık yapan havarisinin Hz. Îsâ'ya benzetilerek öldürülmesi, Hz. Îsâ ve inananlarına yaptıkları zulmün intikamını Roma veya Pers hükümdarının eliyle Yahudilerden alınması, Yahudilerin düşmanlığına rağmen İslam'ın aziz olması Allah'ın mekri olarak yorumlar.¹⁸⁹

3.3.4. Hatm-Tabb

Allah'ın kalpleri mühürlemesi anlamında kullanılan ‘طَبَعَ - حَتَمَ’ kelimelerinin müteşâbih olduğunda ittifak varsa da hangi sebepten müteşâbih kabul edileceği

¹⁸⁴ el-Bakara 2/14-15.

¹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/179-186,

¹⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/78.

¹⁸⁷ Âl-i İmrân 3/54.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/562

¹⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/72-73.

veya nasıl te'vil edileceği konusu mezhebî ön kabullere dokunacak nitelikte olmasından dolayı şimdiye kadar devam eden görüş birliğinin sürmesini beklemek yanlış olur.

حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir ve onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁹⁰ Zemahşerî, dalâlet/hidâyet fiillerini, bunlar kulun özgür iradesi neticesinde çıktığı için Allah hakkında kullanıldığı durumlarda müteşâbih kabul edip mezhebî anlayışa uygun te'vil eder. Bu yüzden ‘mühürlemeyi’ kişinin mühürlenmişçesine hak karşısında inatçı olması şeklinde açıklar.¹⁹¹ Bu yorumları onun, lütuf-hızlan/husun-kubuh¹⁹² sınırlarından çıkarmaması olarak anlaşılmıştır.¹⁹³ Yakın çıkarımları Râzî de aklî ve naklî delilleriyle ortaya koymaktadır. Ona göre Allah’ın mühür basması; onların iman etmeyeceğine şahitlik etmesi, peşin verilmiş dünyevî veya daha sonra verilecek uhrevî ceza, kafirlerin tanınacağı bir işaret anlamına gelir.¹⁹⁴

Zemahşerî, “بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ” âyetini¹⁹⁵ açıklarken inkârcıların ‘kalbimiz kılıflıdır bu yüzden iman edemiyoruz’ sözleri ile Allah’a iftira attıklarını vurgular. Daha sonra Allah’ın onların kalplerini mühürlediğini aktarır.¹⁹⁶ Râzî’ye göre ise bu ifadeler, kalplerinin ilimle dolu olduğu yalanlarını¹⁹⁷ ve hak yol iddialarının sahtekarlığını ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁸

Zemahşerî ile Râzî isim ve fiil türündeki bu müteşâbihleri müşâkele sanatıyla değerlendirmişlerdir. Yani bir âyette hem insana hem de Allah’a atfen kullanılan aynı kelimenin aynı mânâlara¹⁹⁹ gelmeyeceği noktasında ittifak edip, Allah’a bakan

¹⁹⁰ el-Bakara 2/7.

¹⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/166-168.

¹⁹² Fiğlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 574; Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, 264-265; Serdar, *Kelam Tarihi*, 217, Mustafa Sait Yazıcıoğlu “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/61.

¹⁹³ Dağ, “Zemahşerî Özelinde Kur’an’ın Mu’tezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddîn Bâbertî Örneği”, 83-84.

¹⁹⁴ Râzî, kalplerin mühürlenmesi ifadesine Mu’tezilenin yaklaşımlarını değerlendirdikten sonra kulun fiilleri konusuyla ilişkilendirip âlimlerin düştüğü ihtilafları nakleder. Mühürleme ile kâfirler arasındaki ilişkiye uzun tevillerle değinir. Detaylar için bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 2/54-57

¹⁹⁵ en-Nisâ 4/155.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/174.

¹⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 11/99-100.

¹⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 30/13

¹⁹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, trc. Mehmet Yolcu-Abdülbaki Güneş, 561.

yönüyle te'vil etmişlerdir.²⁰⁰ Bu çerçevede Allah'ın eli, yüzü, tuzak kurması, aldatması veya alay etmesi gibi lafızların zâhirî mânalarıyla Allah hakkında da kullanılması ulûhiyyetine yakışır bir mânaya te'vil edilmesi için yeter sebep görmüşlerdir.

4. Zemahşerî ve Râzî'nin Rü'yetullah Meselesine Yaklaşımları

Sözlükte gözle²⁰¹ görmek anlamına gelen rü'yet²⁰² kelimesiyle bağlantılı rü'yetullah'ın, Allah'ın müminlerce âhirette gözle görülüp görülmemesi²⁰³ veya Kur'ân ve sünnet'in delâletiyle Allah'ın cennette gözle görülmesi²⁰⁴ şeklindeki tanımını yapmıştır.²⁰⁵ Allah'ın görülmesi meselesinin Kur'an-ı Kerim'in inişinden çok önceki zamanlara ait bir düşünce olduğunu kıssalardan²⁰⁶ öğrenmekteyiz.

Rü'yetullah, Zemahşerî ile Râzî'nin mezhebî fikrin etkisiyle yoğun tartıştığı bir mesele olmuştur. Zaten rü'yetullah meselesi, her görüşün kendi anlayışına göre naslara yaklaştığının en berrak örneğidir. Hatta günümüzde aynı inanç paydaşlarının bu konuya farklı yorumlar getirmesi, meselenin mezhep üstü bir konuma taşındığını göstermektedir.²⁰⁷ Mu'tezile'nin rü'yetullah ile ilgili teori ve pratik²⁰⁸ birikimi Zemahşerî'yi daha iyi anlamaya yardımcı olabilir. Çünkü iki müfessir farklı mezhepleri ve zıt fikirleri temsil etse de rü'yetullah'ı aynı âyetler ile ispatlamaya/reddetmeye çalışmışlardır.²⁰⁹ Rü'yetullah meselesi sadece naklî deliller ile değil, en az o

²⁰⁰ Lafza aynı lafızla mukabele edilmesine rağmen farklı mânaların kast edilmesi anlamına gelen ve tabir olarak ilk kez Zemahşerî tarafından kullanılan müşâkele üslûbunun Kur'an-ı Kerim'deki farklı örneklerin için bkz. Mehmet Soysaldı, "Kur'an-ı Kerim'de Müşâkele Sanatı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2017), 1-11; Adem Yerinde, "Belagat İlminde Müşâkele Sanatı", *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 30/30 (01 Aralık 2018), 7-30; Adnan Arslan, "Zemahşerî'nin El-Keşşaf Tefsiri Özelinde Müşâkele Üslûbu", *Edebali İslâmîyat Dergisi* 2/2 (2018), 125-136; Veysel Güllüce, "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 41-62; İsmail Durmuş, "Müşâkele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/154.

²⁰¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dârü'l-İlmi ve's-Sekâfe, 1997), 94.

²⁰² Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindavi (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 83.

²⁰³ Yeşilyurt "Rü'yetullah", 35/311; Oral, "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Rü'yetullah Sorunu", 74; Batman, "En'âm 6/103. Âyeti Bağlamında Tefsirde Rü'yetullah Tartışmaları: Taberî, Zemahşerî ve Râzî Tefsirleri Örneğinde Mukayeseli Bir İnceleme", 136; Karatay, "el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Rü'yetullah Meselesi", 164.

²⁰⁴ Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, 7.

²⁰⁵ Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, 7.

²⁰⁶ Osman Oral, "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Rü'yetullah Sorunu", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 29 (2020), 72.

²⁰⁷ Bildirici, *Çağdaş Tefsir Kaynaklarında Rü'yetullah Konusu*, 79-144.

²⁰⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/375, Allah'ın görülmeyeceğine yönelik getirdiği akli deliller genel olarak dünya ahiret karşılaştırması üzerine bina etmiştir. Bu delillerin detayları için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/403-419..

²⁰⁹ Lokman Bedir, "Rü'yetullahla İlgili Âyetlerin Bağlam Esaslı Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 13/25 (2020), 69.

kadar aklî deliller üzerinden de tartışılmıştır. Biz burada aklî/kelâmî delillerden ziyade naklî/tefsir mukayesesi üzerinden konuyu ele alacağız.

4.1. İdrâk

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Gözler O’nu göremez; halbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır.”²¹⁰

İdrâk sözlükte bir şeyin künhüne vakıf olmak,²¹¹ ihâta,²¹² yetişmek,²¹³ eşyayı kemâliyle kapsamak,²¹⁴ mükemmel²¹⁵ ve eşyanın akılda kalan sureti²¹⁶ gibi anlamlara gelmesine rağmen Zemaşerî, uzun aklî deliller sıraladıktan sonra bu kelimeye ‘görme’ anlamını verir ve âyeti Allah’ın görülmesini reddeden en büyük naklî delil olarak sunar.²¹⁷ Râzî ise ayette geçen idrâk kavramına her müfessirin mensubiyetine göre anlam tayin ettiğini, böylece lehine delil olacak mânalar çıkarmanın yolunu açtıklarını söyler. Ona göre ‘el-ebşâr’ kelimesindeki ‘el’ herkesi değil cennetlik gözleri kapsadığı için Allah’ın görülmesini ispat eder. Ayrıca Allah’ın burada rü’yeti değil idrâki nefyetmesi Allah’ın ihâta edilemeyeceğini bildirmek içindir. Daha sonra Kur’an’daki farklı kullanımlarına da değinerek idrâk kelimesinin görme anlamına gelebileceğini söyler. Öyle olsaydı âyetin ikinci kısmında ‘Allah gözleri görür’ mânası çıkardı. Oysa Allah, sadece kendisinde olan idrâk vasfıyla kendisini övmüşken böyle bir çıkarım övgünün illetini yok eder. Çünkü görme imkânı beşerde de bulunur.²¹⁸ Bu âyetten Allah’ın görmesi ile beşerin görmesi arasındaki fark kastedildiği için, beşer gözünün Allah’ı bir cismi görür gibi bir bütün olarak kavrayamayacağı ve ihâta edemeyeceği anlaşılmıştır. Zaten rü’yetullahı mümkün gören anlayış da keyfiyetinin bilinmeyeceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu örnekten Mu’tezile düşüncesindeki aklın önceleme kriteri net bir şekilde ortaya çıkıyor. Çünkü âyetin anlaşılması için anahtar kelime olan idrâk, görme anlamında zorlama bir yorum getirilmesi mezhebî bagajlarla ilgilidir. Yani bu âyeti, Allah’ın görülemeyeceğine yönelik bir delil haline getirmek için dilin kullanımlarını kendi lehine çevirmişlerdir. Sünnî tefsir geleneğinde de Allah’ın cisimleştirilmemesi hususuna Mu’tezile ile aynı hassasiyetle dikkat edilir.

4.2. Rü’yet

²¹⁰ el-En’âm 6/103.

²¹¹ İsfahânî, *Müfredât*, trc. Mehmet Yolcu-Abdülkâki Güneş, 380.

²¹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/419-422.

²¹³ Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1582.

²¹⁴ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 15.

²¹⁵ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, 5/4230.

²¹⁶ Tehânevî, *Keşşâfü İstılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 129.

²¹⁷ Zemaşerî, *el-Keşşaf*, 2/382.

²¹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 13/132-136; Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya, 3/537..

قَالَ رَبِّ ارِنِّي أَنْظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرِنِّي

“(Mûsâ): Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim! dedi. (Rabbi): Sen beni asla göremezsın.”²¹⁹ Zemaşerî bu âyeti muhkem saymış ama müteşâbih kabul eden yandaşlarının te’vilini de makul görerek çelişkiye düşmüştür. Ona göre, Hz. Mûsâ Allah’ın görülemeyeceğini bildiği halde bu konuda kavmiyle baş edemediği için onların adına Rabbinden böyle bir talepte bulunmuştur. Müfessir cevabın olumsuz gelmesini de rü’yetullahın imkansızlığını Hz. Mûsâ’nın kavmi özelinden herkese göstermenin fırsatı olarak görmüştür. Zemaşerî, Hz. Mûsâ’nın Allah’ı görmenin imkânsız olduğunu Mu’tezilî âlimlerden daha iyi bildiğinden bu konudaki talebin ona ait olmadığına, aksi halde bu talebin onun peygamberliğine gölge düşüreceğine inanır.²²⁰ Râzî, Hz. Mûsâ’nın ‘bana görün’ cümlesindeki talebinin kavmine ait olmadığını, kavminin daha önce put tarzında bir ilâh isteğini reddetmesi örneğinde olduğu gibi Hz. Mûsâ’nın onların imkânsız taleplerini Allah’a sormadığını söyleyerek ispatlamaya çalışır. Çünkü onların imkânsız talepleri karşısında Hz. Mûsâ’nın delillerle onları aydınlatması gerekirdi. Zaten talep inananların ise uyarı yeterli, değilse uyarı anlamsız olurdu şeklinde bir mantık kurarak kavmin böyle bir talebinin olmayacağını ortaya koyar.²²¹

Zemaşerî’ye göre, âyette “beni göremezsın” ifadesinin, sonsuz anlamda olumsuzluk bildiren “لَنْ” edatıyla birlikte “لَنْ تَرِنِّي” şeklinde ifade edilmesi de Allah’ın görülemeyeceğine delalet eder. Benzer örnek olarak “...bir sineği dahi yaratamazlar...”²²² meâlindeki “لَنْ يَخْلُقُوا دُبَابًا” âyetini delil olarak getirir.²²³ Râzî ise “لَنْ” edatının fiile yüklediği olumsuzluk anlamının sonsuzluk bildirmediğini gösterdiğini söyler. Bu yüzden âyetteki Allah’ın görülemeyeceği hususunu, bunun bu dünya ile sınırlı kalacağına yorar. Zaten imkânsız bir talebin peygamberlerin diline yakışmayacağını da ekler.²²⁴ Bir âyetin muradını kavramak için bir harf de önemlidir ancak kelimelere, Zemaşerî ve Râzî’nin Hz. Mûsâ’nın tövbesine ve “لَنْ” edatına mezheplerin rü’yetullah meselesine ters düşmeyecek şekilde yorumlaması müfessirlerin etkisinde kaldığı ön kabullerle örtüşmektedir.

Naklî delil, aklın onayı şartıyla muteber gören Mu’tezile, ikisinin çelişmesi halinde aklın delalet ettiği mâna esas alınarak nakil te’vil edilir.²²⁵ Hatta Kur’ân, aklın şartlarına uygun veriler içerdiği için akıl nakil karşısında hakem statüsündedir.

²¹⁹ el-A’râf 7/143.

²²⁰ Zemaşerî, *el-Keşşaf*, 2/503.

²²¹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14/238-243.

²²² el-Hac 22/73.

²²³ Zemaşerî, *el-Keşşaf*, 2/503.

²²⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14/242-243; Metin Çetin, “Fahreddin Râzî’nin Tefsirinde Rü’yetullah Yaklaşımı”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2020), 175.

²²⁵ Koçyiğit, *Kur’an ve Hadiste Rü’yet Meselesi*, 28.

Bu metotla nakil, akla/usûl-i hamseye ve gramer kurallarına uymazsa müteşâbih sayılır ve muhkem görülen aklî prensiplere göre te'vil edilir. Rü'yetullah konusunda belirgin olan bu durumda Mu'tezile, mezhebî düşünceyi ön planda tutmasından dolayı dünya kurallarının âhirette de geçerli olacağından hareketle ilgili âyetlere genelde aklî te'viller getirmiştir. Bu sebeple nakilde zayıf kaldığı için bu görüşlerini ispatlamak için te'vil kriterlerine ve âyetin mesajına aksi yorumlar yapmışlardır. Ancak bu konuda Ehl-i sünnetin Mu'tezile ile aynı ölçüde Kur'an'ı görüşlerine uydurmaya çalışmadığı, çoğu zaman âyetlerin açık mesajlarına yoğunlaştığını düşünmekteyiz.

4.3. Ziyâde

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ...

“Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır...”²²⁶ Zemahşerî, ‘ziyâde’ kelimesini, cennette inciden oda, muhabbet, dünyevî nimetler olarak yorumlar. Ayrıca “husnâ”nın bire bir, “ziyâde”nin ise bire on misli karşılık vermek anlamını taşıdığını söyler.²²⁷ Râzî’ye göre ise, husnâ cennete, ziyâde ise rü’yetullahı tekabül eder.²²⁸

4.4. Nazar

”وَجُوهٌ يُّؤَمِّدُ نَاصِرَةً“ ”إِلَىٰ رَجْحًا نَاطِرَةً“

“Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parılayacaktır.” “Rablerine bakacaklardır.”²²⁹ Zemahşerî ayetlerdeki beklemek anlamını verdiği ‘nazar’ kelimesini Allah’ın nimetlerini beklemek olarak rü’yetullahı reddedecek şekilde yorumlanmıştır.²³⁰ Oysa Zemahşerî *Esâsu'l-belâga* isimli eserinde nazar kelimesine ‘bakmak’ anlamını vermiştir.²³¹ Râzî, Zemahşerî’nin de yaklaşımını kapsayacak bir yöntemle Mu'tezile’nin öne sürdüğü iddiaları, âyet ve hadisler, gramer kuralları ve sözlük anlamları üzerinden uzun açıklamalarla çürütür. Daha sonra bu ifadelerin rü’yetullahı en yakışır delil

²²⁶ Yûnus 10/26.

²²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3/131;

²²⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17/80-82.

²²⁹ *el-Kiyâmet* 75/22-23.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 6/270, Kâdî rü’yetullah’a delil gösterilen bu âyeti “sözde” delil olarak itham etmiştir. Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/423.

²³¹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsıl Suûd (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/282; İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ise, Fıkh-ı Ekber’de Rü’yetullah’ın göz ile mesafesiz, teşbihsiz ve keyfiyetsiz olacağını savunur. Bkz. İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri: el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fikhu'l-Ebsat, el-Fikhu'l-Ekber, Risâletü Ebî Hanîfe, el-Vasiyye*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: IFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 56.

olduğunu savunur.²³² Zemahşerî, Allah'a cismani bir vasıf atfedebileceği için rü'yetullah'ı reddederken, Râzî ise bir cennet mükafatı olarak Kur'an ve sünnetten getirdiği delillerle mümkün görür. Özellikle tevhid ve adalet ilkelerinin gereği olarak idrâk kelimesini göz olarak yorumlayıp Allah'ın görülemeyeceğini şeklinde düşünceleri ile müminlerin Allah'a bakacakları yüz anlamında kullanılan “nazar” kelimesini beklemek manalarını vermeleri mezhebi ön kabullerin yorumlarına etkisi olarak anlaşılabilir.

4.5. Hadislerde Rü'yetullah

Hadislerde “rü'yetü rab” ifadesi ile geçen rü'yetullah temalı rivayetlerin değerlendirilmesi de yine müfessirin mezhebî aidiyetine göre şekillenebilmiştir. Yûnus Sûresinin 26. âyetinin anlaşılmasında önemli olan “ziyâde” kelimesinin mânası için referans alınan “ziyâde hadisi” ve rü'yetullah'ın temel hadislerinden olan “dolunay hadisi”²³³ bu noktaya örnek verilebilir. Zemahşerî, Allah'ın görülemeyeceği ön kabulüyle bu hadisleri uydurulmuş haber anlamında merku' olarak isimlendirmiş²³⁴ ve bunların te'viline bile yanaşmamıştır.

Ehl-i sünnetin de rivayetlerin değerlendirilmesinde görüş taraftarlığına girdiği olmuştur. Ancak, hadisin kabulü/reddi seviyesinde bir taraftarlıktan ziyade fikirlerine yakın olana daha fazla değer gösterme şeklinde vuku bulmuştur.²³⁵ Buradan anlaşılmalıdır ki aklî prensipleriyle uyuşan nasları muhkem/mütevatir gören

²³² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 30/228-229, Kur'ân-ı Kerim'de “nazar” kelimesi üç farklı mânada kullanılmıştır. İlki “‘Peki onlar devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı...” meâlindeki Gâşiye Sûresi 17. âyetinde olduğu gibi “ibret almak”, ikincisi ise “Onlar, besbelli ki, birbirleriyle uğraşırken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar!” meâlindeki Yâsîn Sûresi 49. âyetinde olduğu gibi “beklemek” anlamında, son olarak Kıyâmet Sûresi 22. âyetinde olduğu gibi “bakmak” anlamında “Rablerine bakarlar” şeklinde geçmektedir. İbret almak ve beklemek şeklindeki ilk iki örnekler dünya hayatına hitap etmektedir çünkü beklemek ve ibret almak âhîret hayatı için düşünülemez. Bu yüzden burada Allah'ın görülebileceğine işaret etmektir. Bkz. Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, 44.

²³³ Suheyb'ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Yûnus Sûresi 26. âyet için Rasûlullah (a.s) şöyle buyurmuşlardır: “Cennetlikler Cennet'e girdiğinde Allah onlara buyuracak ki: ‘Size daha fazlasını vermeme istediğiniz bir şey var mı? Cennetlikler de şöyle derler: ‘Yüzlerimizi ak çıkarmadın mı, Cehennem'den kurtarıp Cennet'e koymadın mı?’ derler. Daha sonra Rasûlullah: “Cenâb-ı Hak perdeyi kaldırır, Cennetliklere Rablerine bakmaktan daha sevimli başka bir şey verilmiş olmaz.” Bkz. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Yûnus Sûresi Tefsiri”, 10 (No. 3105). Bir diğer hadiste ise Cerîr b. Abdillâh (r.a.)'tan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (a.s) şöyle buyurmuşlardır: “Resûlullah'ın yanında oturuyorduk. Bedir gecesi dolunaya baktı ve dedi ki: Siz şu ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi perdesiz göreceksiniz. O'nu görmeye de bir sıkışıklığa düşmeyeceksiniz. (Rahat bir şekilde göreceksiniz)” buyurmuştur. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zührey b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001) “Mevâkıtu's-Salât”, 16; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Ebû, Suheyb el-Kermî (Riyad: Beytü'l-Efkâr ed-Devlîyye, 1998), “Kitabu'l-Mesâcid”, 211; Tirmizî, “Rü'yetü Rab”, 16 (No. 2551).

²³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3/131.

²³⁵ Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 64.

Mu'tezile, bu ölçülerle uyuşmayanları ise müteşâbih/uydurma haber statüsünde nitelendirip te'vil veya reddetme yolunu seçmiştir. Bu yüzden âyetteki “ziyâde” kelimesinin Mu'tezile'de “sevap”, Ehl-i sünnet'te ise “rü'yetullah” olarak anlaşılması, mezhebî görüşlerin yorumu etkilemesine örnek verilebilir.

Zemahşerî, rü'yetullahı ispatlayan bu rivayetleri tecsîm gerekçesiyle sahih görmemiştir.²³⁶ Bunun yanında Hz. Mûsâ'nın bayılmasının ardından, Allah'ı göreceğini sanmasından dolayı meleklerin “hayızlının evladı” diyerek Hz. Mûsâ'yı tekmelemeleri,²³⁷ tarzındaki isrâîliyyât rivayetlerine itibar etmesi, sıhhat derecesini önemsemediği şeklinde anlaşılabilir. Bu durum, görüşlerini desteklediği zaman rivayetlerin bir kaynak olarak görülmesi, bir delile mezhepsel çerçeveye uygunluğu oranında değer verilmesi olarak anlaşılabilir.

Râzî'ye göre, teşbih gerekçesiyle sahih kabul etmedikleri dolunay hadisinde, dolunay Allah'a benzetilmemiş, aksine görmedeki netliği belirtmek için 'göreni dünya ve âhiret şartlarında' benzetmiştir. Ona göre, Allah'ın görülmesine işaret eden âyetlerin indiği sahâbe ikliminde konuyla ilgili hiçbir aksi inanç çıkmamıştır.²³⁸ Ayrıca ilgili rivayetler sahâbelerin sorularıyla çıkmış, Peygamberimiz de bu soruları yadırgamamış²³⁹ ve cevap vermiştir. Rü'yetullahın imkânsızlığını gösteren sahih bir rivayetin yokluğu, aksine delalet eden yirmiden fazla rivayetin varlığı yine rü'yetullahın imkânını göstermiştir.²⁴⁰ Bu konulardaki hadisleri de kabul etmemelerinden dolayı Mu'tezile, naklî açıdan Ehl-i sünnet'e nazaran zayıf kaldığı söylenebilir.

Sonuç

Çalışmamızda, Kur'an-ı Kerim'in kendi ifadesiyle varlığı sabit olan bir kısım müteşâbih âyetlere, Râzî ve Zemahşerî'nin getirdiği yorumlar mukayese edildi. Anlamları kısmen kapalı veya farklı mânaları içermeye müsait olan müteşâbih ifadeler, mezhebî ön kabullerden tamamen sıyrılamayan bir yorum alanı açmıştır. Müteşâbih ve muhkem kavramlarının tarifleri, hangi ayetlerin müteşâbih olması gerektiği, hatta müteşâbihin anlam tayinine kim(ler)in yetkili olabileceğini belirleyen durak işaretinin konumu gibi birçok meselenin ihtilaflı olduğu sonucu ortaya çıktı. Daha

²³⁶ Batman, “En'am 6/103. Ayeti Bağlamında Tefsirde Rü'yetullah Tartışmaları: Taberî, Zemahşerî ve Râzî Tefsirleri Örneğinde Mukayeseli Bir İnceleme”, 138. Allah'ın görülmesi ile ilgili rivayetler ve sıhhat dereceleri, ayrı bir çalışma konusu olacak kadar derinliğe sahiptir. Bu hadislerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Hasan Limon, *Rü'yetullah ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10-140; İsmail Lütfi Çakan, *Şekil ve Örnekleme Hadîs Usûlü* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 94; Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, 62; Abdulvasıf Eraslan, “Basrâ Mu'tezile'sinin Son Dönem Temsilcisi Kâdî Abdülcebbar'a Göre Âhâd Haber”, *Şarkiyat* 11/3 (31 Aralık 2019), 162; Marrawî, *Mu'tezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi*, 38.

²³⁷ Zemahşerî, *el-El-Keşşaf*, 2/505.

²³⁸ Râzî, *Mefâtihul-ğayb*, 13/139.

²³⁹ Oral, “Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Rü'yetullah Sorunu”, 60.

²⁴⁰ Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*, 96.

da ilginç olan taraf ise müfessirlerin kendi yorumlarını haklı çıkaracak bir tevil yöntemini kabul etmeleridir. Bu minvalde Zemahşerî aklı önceleyen ve özellikle mezhebin temel ilkeleri olan usûl-i hamse çerçevesinde bir tevil anlayışı geliştirirken, Râzî, nakli öncelemeye gayret göstererek Eş'arî'ye tefsir geleneğinin çizgisinde kalmayı tercih etmiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre; müteşâbih ifadelerin Kur'an'da bulunma hikmetleriyle ilgili görüşlerin de mezhebî arka planlarla, tevil yöntemleriyle ilgisi vardır. Örneğin Zemahşerî, müteşâbih ifadelere akıl ve tefekkür etrafında hikmet yüklerken, Râzî ise Allah'a karşı acziyetimizin ve inancımızın artması ile ilgili hikmet ve anlamlar yüklemiştir. Allah'ın ile ilgili müteşâbih ifadeler hakkında iki müfessirimizin de yaptıkları yorumlar birbirine çok yakın olsa da arka planda yatan gerekçelerin farklı olmuştur. Zâhirî anlamı tevhid inancına aykırı olduğu için antropomorfik anlatım içeren müteşâbih ifadeler hakkında teşbih ve tecsime kaymamışlardır. Ancak rü'yetullah konusuyla ilgili aynı ayetlerin kısmen mezhebî bagajlardan dolayı farklı anlamların yüklenmesiyle farklı iki görüşe de delil olarak kullanıldığına şâhid olduk. İlgili hadislerin ise Râzî için bir delil olarak görülmesine karşı Zemahşerî, rü'yetullahı ispat ettiği için bu hadislere uydurma gözüyle bakmadığı ve delil değeri vermediği ortaya çıktı.

Kaynakça | References

- Ahmedzade, Faig. *Kâdî Abdulcebâr'ın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Altun, Fatih - Altun, Reyhan Çağlayan. "Zürkânî ve Eттаfeyyiş'in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Nisan 2020), 38-67. <https://doi.org/10.31121/tader.691549>
- Altun, Hilmi Kemal. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf Adlı Eserinde Sünnîlere Yönelik Eleştirileri". *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*. Mardin, 2021.
- Altun, Hilmi Kemal. *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Askerî, Ebû Hilâl el-. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, 1997.
- Arslan, Adnan. "Zemahşerî'nin El-Keşşâf Tefsiri Özelinde Müşâkele Üslûbu". *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/2 (2018), 125-136.
- Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 133-158.
- Baltacı, Burhan. "Yûnus 10/26. Âyette Yer Alan 'Ziyade' Kelimesinin 'Ru'yetullah' Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İnancının Etkisi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 293-304.

- Batman, Mustafa Murat. "En'am 6/103. Ayeti Bağlamında Tefsirde Rü'yetullah Tartışmaları: Taberî, Zemaşerî ve Râzî Tefsirleri Örneğinde Mukayeseli Bir İnceleme". *Kalemname* 6/11 (27 Haziran 2021), 133-151.
- Bayram. "Fahredden Er-Razî'nin Tefsir-i Kebir'inde Bir Ulumu'l Kur'an Bahsi Olarak Muhkem ve Müteşâbih Âyetler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2017), 57-71.
- Bayram, İbrahim. "Kelâmcılara Göre Müteşâbih Âyetlerin Hikmetleri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2019), 75-115. <https://doi.org/10.33718/tid.560982>
- Bedir, Lokman. "Ru'yetullahla İlgili Âyetlerin Bağlam Esaslı Değerlendirilmesi". *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 13/25 (2020), 61-88.
- Bıykoğlu, Yakup. "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Sorunu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (15 Haziran 2016), 365-408. <https://doi.org/10.18505/cuifd.39022>
- Bildirici, Bahreddin. *Çağdaş Tefsir Kaynaklarında Rü'yetullah Konusu*. Van: Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmî'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 23. Basım, 2012.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulgafur Attar. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. *Kitâbü't-Ta'rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Baskı., 1997.
- Çetin, Metin. "Fahredden Râzî'nin Tefsirinde Rü'yetullah Yaklaşımı". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2020), 173-195.
- Dağ, Mehmet. "Zemaşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekme-lüddîn Bâbertî Örneği". *Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 67-91.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.
- Duman, M. Zeki. "Kur'an'da Müteşâbihat". *Bilimname* 9/3 (2005), 13-37.
- Duman, M. Zeki. "Müteşâbihâtın Te'vili". *Bilimname* 3/9 (2005), 39-54.
- Durmuş, Zülfikar. "Mu'tezilî Müfessir Zemaşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi". *Marife* 3/3 (2003), 259-273.
- Durmuş, İsmail. "Müşâkele". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Firuzabadi. *Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*. çev. Mütercim Asım Efendi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.
- Enver Apa. "Müteşâbih Âyetler' Kavramı Hakkında Tarih ve Semantik Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 151.
- Erkol, Ahmet. "Nassın Anlaşılmasında Te'vil ve Müteşâbih Sorunu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 8/2 (2006), 199-226.
- Er-Râzî, Fahreddin. *Allah'ın Aşknlığı -esâsu't - takdîs fî ilmi'l -kelâm*. çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hindavi. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2008.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. thk. Enes Muhammed eş-Şâmî, Zekeriyâ Câbir Ahmed. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1. Baskı., 2008.
- Güler, Hatice. *Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyeti Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Güven, Mustafa. "Hakikat ve Mecaz Bağlamında Müteşâbih Bir Kavram Olarak 'İstivâ'". *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 3/6 (2010), 175-192.
- Güven, Mustafa. "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Müteşâbihat Problemi ve Te'vil". *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 3/5 (2010), 293-321.
- Güllüce, Veysel. "Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 41-62.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü's-Sadır, 1. Basım, 1882.
- İşıcık, Yusuf. "Kur'anda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşâbih". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 15-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19707/210542>
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 6. baskı., 2018.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşat Atalar. İstanbul: Pınar Yayıncılık, 6. Baskı., 2018.
- Kâdî Abdülcebbar, Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed - Çelebi, İlyas. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.
- Kara, Mehmet. "Müteşâbih Âyetlerin Te'vilinin Bilinip Bilinmemesi ile İlgili Yorumların Oluşmasında Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetteki Vakf Yerinin Rolü". *Mütefekkir* 8/15 (2021), 143-163.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 6. baskı., 2017.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Karatay, Yusuf. "el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2017), 161-181.
- Özmen, Kerim. *İmam Mâtürîdî ve Kâdî 'Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşâbihlerin Yorumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. "Müteşâbihat Konusundaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi". *Bilgi Vakfı Yayınları*, 363-374.
- Koçyiğit, Talât. *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1974.
- Marifet, Muhammed Hadi. "Muhkem ve Müteşâbih Ayetler". *Misbah Dergisi* 7/14 (2018), 55.
- Pınarbaşı, Muhammed Mustafa. *İbn Teymiyye'de Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Serdar, Murat. *Kelam Tarihi*. Kayseri: Kelamiyat, 1. Basım, 2012.
- Narol, Süleyman. *Mezhep Mensubiyetinin Kur'ân'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi (Eş'ariyye ve Mu'tezile Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Rü'yetullah Sorunu". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 29 (2020), 71-98.
- Önen, Hacı. "İbn Kesir ve Taberî'nin Muhkem-Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Mukayesesi". *Ekev Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 309-320.
- Önen, Hacı. "İbn Kesir ve Taberî'nin Muhkem-Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Mukayesesi". *Ekev Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 309.
- Özbuğday, Şükrü. "Kur'an-ı Kerim'deki Muhkem-Müteşâbih Ayrımının İncelikleri". *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999), 27-38.
- Özmen, Kerim. *İmam Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşâbihlerin Yorumu*. İstanbul, Doktora Tezi, 2018.
- Öztürk, Mustafa. "Mu'tezile ve Tefsir". *Marife* 3/3 (2003), 83-107.
- Öztürk, Mustafa. "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü" Nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Bilimname* 2008/2 (2008), 29-46.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 279-346. 165. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Pakiş, Ömer. "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/21 (2014), 55-79.

- Pişgin, Yasin. “Kur’an’a Göre Akıl-Gayb İlişkisi Bağlamında Mana Yönünden Müteşâbih Ayetlerin Tevili Meselesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (01 Aralık 2012), 105-136. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sdu-ifa/issue/48332/611875>
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı., 2011.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredât / Kur’an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Râzî, Fahrüddîn er-. *Mefâtîhu’l-ğayb*. ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş. çev. Suat Yıldırım vd. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- Sahiron Syamsuddin. “Âl-İ İmrân Suresi’nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşâbihât’a İlişkin Taberî ve Zemahşerî’nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi”. çev. Zülfikar Durmuş. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 265.
- Sancar, Faruk. “Selef Geleneğinde Fahreddin Er-Râzî’ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 579-601. 165. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Semîn el-Halebî, eş-Şeyh Ahmet b. Yusuf b. Abdiddâim el-Ma’rûf bi’s-Semîn es-. *Umdetü’l-Huffâz fî Tefsiri Eşrafi’l-Elfâz*. thk. Muhammed Basıl Uyunü’s-Sûd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l- Kutubi’l- İlmiyye, 1996.
- Soysaldi, Mehmet. “Kur’an-ı Kerim’de Müşâkele Sanatı”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2017), 1-11.
- Sönmez Kutlu vd. *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*. ed. Hasan Onat. Ankara: Ankuzem, 1. Basım, 2006.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdürrahmân b. Muhammed es-. *El-İtkân Fî Ulûmi’l Kur’ân*. çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1. Basım, 1987.
- Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak. *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitapevi, 6. Basım, 2010.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 11. baskı., 2013.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Taberî Tefsiri*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmîd el-Fârûkî et-. *Keşşâfû Istîlâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân Naşirûn, 1. Basım, 1996.
- Tok, Fatih. “Ebû Hanîfe’nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı”. *ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 17.
- Günel, Tuğba. *‘Müteşâbih’ Kavramının Kelam Literatüründeki Anlam Ve Değeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Türkmen, Hasan. “Zemahşerî’nin Ru’yetullah Görüşü Üzerine Bir Deneme”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 171-193.

- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Yerinde, Adem. "Belagat İlminde Müşâkele Sanatı". *Usul İslam Araştırmaları* 30/30 (01 Aralık 2018), 7-30.
- Yılmaz, Enes. *Selefiyye'nin Te'vil Anlayışı İbn Akîl Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz, Hasan. "Semantik Analiz Yönteminin Kur'an'a Uygulanmasına Dair". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Usûlü*. ed. Bilal Gökkır. 363-380. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, Kur'an ve Tefsir Akad, 1. baskı., 2009.
- Işıcık, Yusuf. "Kur'an'da İki Temel Kavram: Te'vil ve Müteşâbih". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2002), 15.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Abdirezâk el-Bilgrâmî ez-. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*. Kuveyt: Mektebetü Hükümeti'l-Kuveyt, 1. Basım, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. ed. Murat Sülün. çev. A. Enes Ateş vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2016.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsıl Suûd. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-. *El-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim ez-. *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*. thk. Fevvez Ahmed Zümerli. Beyrut: Kitabü'l-Arabi, 1. Baskı., 1995.